

filosοφική λίθος

T200 - ΕΤΟΣ 47^ο - ΙΟΥΛΙΟΣ - ΣΕΠΤΕΜΒΡΙΟΣ 2026

ΑΡΧΑΙΑ ΡΩΜΗ

Η ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ

ΖΩΗ ΣΤΗΝ

ΑΡΧΑΙΑ ΡΩΜΗ

VIRTUS:

Η ΨΥΧΗ ΤΗΣ ΡΩΜΗΣ

ΑΡΧΑΙΑ

ΡΩΜΑΪΚΗ ΘΡΗΣΚΕΙΑ

Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΟΥ

ΡΩΜΑΙΟΥ ΠΟΛΙΤΗ

φιλοσοφική λίθος

ΤΡΙΜΗΝΙΑΙΟ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ

Η έκδοση του περιοδικού *φιλοσοφική λίθος* είναι αποτέλεσμα μη αμειβόμενης εργασίας. Αποτελεί μία εθελοντική προσφορά τόσο από πλευράς αρθρογράφων όσο και των υπολοίπων συνεργατών σε τεχνικά θέματα. Τα άρθρα που δημοσιεύονται είναι προϊόν έρευνας στους χώρους της επιστήμης, της τέχνης, της φιλοσοφίας και της μεταφυσικής.

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΝΕΑ ΑΚΡΟΠΟΛΗ

ΑΓ. ΜΕΛΕΤΙΟΥ 29,
ΑΘΗΝΑ 11361

Τηλ. 210 8231301

Πληροφορίες:
www.nea-acropoli.gr

ΙΟΥΛΙΟΣ - ΣΕΠΤΕΜΒΡΙΟΣ 2026

Εκδότης

Ομάδα Ε. Ν. Α.

Διεύθυνση Σύνταξης

Κ. Φραντζικινάκης

Υπεύθυνος Έλης

Γιώργος Χρόνης

Ατελιέ

Δ. Γακηλάζος

Στοιχειοθεσία - Διόρθωση

Γιώργος Βενέτης

Δημ. Σχέσεις - Διακίνηση

Π. Βεκρής

Μεταφράσεις

Ι. Αληζιώτη

Συνεργάτες

Ρώμη Αλεξανδράκη, Γιώργος Αναστασιάδης,
Παντελής Βεκρής, Δημήτρης Γιαννακόπουλος,
Αγγελική Δανοπούλου, Χαράλαμπος Κόλλιας,
Στέφανος Παπαδάκης, Πάννης Πίτσικας, Νίκος
Τζουνάκος, Αγάπη Χατζημπαλάση, Χόρχε Άνχελ
Λιβράγκα, Γ.Α. Πλάνας

περιεχόμενα

3. Από τον εκδότη

4. Virtus: Η ψυχή της Ρώμης

8. Η καθημερινή ζωή στην Αρχαία Ρώμη

16. Η Επίδραση του Στωικισμού στην Αρχαία Ρώμη

20. Ρωμαίες στωικές φιλόσοφοι:

μια αθέατη πλευρά της ιστορίας

24. Η Έννοια του Ρωμαίου Πολίτη

26. Σχέσεις Ρώμης και Ελλάδας

28. Βιτρούβιος

32. Εσωτερικές Ρίζες στην Αρχαία Ρωμαϊκή Θρησκεία

38. Το Θέατρο της Πόλης (μέρος Β')

46. Βασιλεία, Δημοκρατία και Αυτοκρατορία στην αρχαία Ρώμη

50. Το Ρωμαϊκό Δίκαιο

54. Οι Εστιάδες: Οι Ιέρειες της Ιερής Φωτιάς

58. Στο επόμενο τεύχος

ISSN: 2944-9367

Καλώς ήρθατε σε αυτό το ειδικό αφιέρωμα στην Αρχαία Ρώμη, έναν πολιτισμό που δεν θεμελιώθηκε απλώς πάνω σε λίθους, αλλά στις αρετές των ανθρώπων του. Μέσα από τις σελίδες αυτού του τεύχους, σας προσκαλούμε να ανακαλύψετε όχι μόνο τη στρατιωτική ισχύ μιας αυτοκρατορίας, αλλά τον εσωτερικό της σκελετό, τον δυναμικό κώδικα ζωής που ονομάστηκε *virtus*.

Η ρωμαϊκή πορεία, από τη Βασιλεία και τη δημιουργική *Res Publica* έως την παγκόσμια Αυτοκρατορία, δεν υπήρξε μόνο θεσμική, αλλά βαθιά ηθική και ανθρωπολογική. Στην καρδιά αυτού του σύμπαντος δέσποζε το άγραφο έθιμο των προγόνων, όπου η ατομικότητα υποκλινόταν στο συλλογικό πεπρωμένο. Αξίες όπως η *Fides* (πίστη), η *Pietas* (ευσέβεια) και η *Gravitas* (αξιοπρεπής σοβαρότητα) αποτέλεσαν το ηθικό «κονίαμα» που κράτησε όρθιο το οικοδόμημα της πολιτείας.

Παράλληλα, εξερευνούμε το Ρωμαϊκό Δίκαιο, ένα από τα σημαντικότερα πνευματικά επιτεύγματα της ανθρωπότητας. Με αρχές όπως το «*Suum cuique tribuere*» (να αποδίδεται στον καθένα αυτό που του ανήκει), η Ρώμη προσπάθησε να οργανώσει την κοινωνία βάσει της λογικής, θεωρώντας τον νόμο απαραίτητη προϋπόθεση για την πραγματική ελευθερία. Αυτή η οργάνωση οδήγησε στην ιστορική καινοτομία του Ρωμαίου Πολίτη, μια νομική ιδιότητα που σταδιακά αγκάλιασε διαφορετικούς λαούς, φτάνοντας στο αποκορύφωμά της με το διάταγμα του Καρακάλλα το 212 μ.Χ..

Ιδιαίτερη έμφαση δίνουμε στην καθημερινή ζωή, η οποία εκπλήσσει με τη «μοντέρνα» λειτουργικότητά της. Από τον πολεοδομικό σχεδιασμό και τα τεράστια υδραγωγεία μέχρι τις τεχνικές κατασκευής του Βιτρούβιου, η Ρώμη έθεσε τα θεμέλια της αρχιτεκτονικής συμμετρίας και της μηχανικής που επηρεάζουν τον κόσμο μέχρι σήμερα.

Ωστόσο, η Ρώμη δεν ήταν μόνο έργα ανδρών. Στο τεύχος αυτό αποκαλύπτουμε την αθέατη πλευρά των Ρωμαίων στωικών φιλοσόφων. Γυναίκες όπως η Πορκία, η Αρρία και η Φαννία απέδειξαν με τη ζωή και τον θάνατό τους ότι η αρετή δεν έχει φύλο, ενσαρκώνοντας την αξιοπρέπεια και την ψυχική σταθερότητα απέναντι στην τυραννία.

Τέλος, δεν θα μπορούσαμε να παραλείψουμε τη σχέση της Ρώμης με την Ελλάδα. Η στρατιωτική υποταγή της Ελλάδας οδήγησε σε μια «πνευματική εισβολή», καθώς η ελληνική παιδεία έγινε σύμβολο του καλλιεργημένου Ρωμαίου. Η Ρώμη λειτούργησε ως ένας «ενισχυτής» του ελληνικού πνεύματος, διαδίδοντας τη σοφία, την αισθητική και τη φιλοσοφία σε όλο τον τότε γνωστό κόσμο, δημιουργώντας τον Ελληνορωμαϊκό Πολιτισμό.

Σήμερα, ανάμεσα στα ερείπια του Forum, η ηχώ αυτής της «πέτρινης αρετής» συνεχίζει να μας διδάσκει ότι ο άνθρωπος ολοκληρώνεται μόνο όταν θέτει τη δύναμή του στην υπηρεσία κάτι μεγαλύτερου από τον εαυτό του. Σας προσκαλούμε να περιηγηθείτε σε αυτό το ταξίδι στον χρόνο, αναζητώντας τις αξίες που παραμένουν αιώνιες.

editorial

Μετά από 40
συνεχόμενα
χρόνια έκδοσης
του περιοδικού
Νέα Ακρόπολη
συνεχίζουμε να
αναζητούμε τη
φιλοσοφική λίθο...

Όλα τα παραπάνω
δεν αποτελούν
πλέον για μας
διανοητικές
αλήθειες, αλλά
έναν τρόπο ζωής,
που βελτιώνει
καθημερινά τον
εαυτό μας και τον
κόσμο.

Το αλχημικό έργο
βρίσκεται σε
εξέλιξη...

Στην αυγή της ευρωπαϊκής ιστορίας, εκεί όπου ο μύθος συναντά την πέτρα και το ποτάμι του Τίβερη κυλά σιωπηλό κάτω από τους επτά λόφους, γεννήθηκε μια ιδέα που έμελλε να αλλάξει τον ρου του κόσμου. Δεν ήταν απλώς μια φιλοσοφική θεωρία, αλλά ένας δυναμικός κώδικας ζωής, ένας εσωτερικός σκελετός, μια δύναμη που κράτησε όρθια μια ολόκληρη αυτοκρατορία. Ήταν η ρωμαϊκή αρετή - η virtus.

Η virtus γεννιέται από τη λέξη vir - ο άνδρας στην πληρέστερη, πιο ολοκληρωμένη του διάσταση. Όχι ο βιολογικός άνδρας, αλλά ο άνθρωπος που έχει επιλέξει να σηκώσει ένα βάρος μεγαλύτερο από τον εαυτό του. Αυτός που βλέπει την κοινότητα, την πατρίδα, τους θεούς - και λέει: εδώ είμαι. Προστάζετε. Αυτή είναι η αρχή της ρωμαϊκής ηθικής: όχι η ευτυχία του ατόμου, αλλά η δόξα της υπηρεσίας. Η virtus ήταν η αρετή που δεν στοχαζόταν απλώς τον κόσμο - ήταν η δύναμη που τον κατέκτησε.

Ψίθυροι στα Μάρμαρα: Το Ιερό Άβατο του Mos Maiorum

Στην καρδιά του ρωμαϊκού σύμπαντος δεν υπήρχε γραπτό σύνταγμα, αλλά ένας βαρύς, σιωπηλός κώδικας: το mos maiorum, το άγραφο έθιμο των προγόνων. Για τον Ρωμαίο, η αρχαιότητα μιας πρακτικής αποτελούσε τη μόνη αδιάψευστη εγγύηση της ορθότητάς της. Μέσα σε αυτό το αυστηρό ηθικό οικοδόμημα, η ατομικότητα υποκλινόταν μπροστά στο συλλογικό πεπρωμένο. Ήταν ο τρόπος που η μνήμη γίνεται ηθική, και η ηθική γίνεται σάρκα και οστά στη ζωή ενός ανθρώπου.

Πρώτη μεταξύ των ιερών αυτών αξιών στεκόταν η Fides — η πίστη, η ακλόνητη αξιοπιστία. Δεν ήταν μια απλή νομική δέσμευση, αλλά η θεϊκή εγγύηση ότι ο λόγος ενός άνδρα είναι πιο στέρεος από το μάρμαρο. Σε μια κοινωνία όπου οι όρκοι δίνονταν κάτω από τον ανοιχτό ουρανό, η Fides ήταν ο αόρατος συνδετικός ιστός, το ηθικό «τσιμέντο» που κρατούσε όρθιο το οικοδόμημα της res publica, από το φτωχότερο συμβόλαιο ενός αγρότη μέχρι τις διεθνείς συμμαχίες της Συγκλήτου.

Δίπλα της, η Pietas ύψωνε τον κάθετο άξονα της ύπαρξης. Ήταν το ιερό καθήκον, ο βαθύς σεβασμός προς τους θεούς, την πατρίδα και την οικογένεια. Ενσαρκωμένη στο πρόσωπο του μυθικού Αινεία, ο οποίος μετέφερε στους ώμους του το παρελθόν (τον γέροντα πατέρα του) και κρατούσε από το χέρι το μέλλον (τον μικρό του γιο) μέσα από τις φλόγες της φλεγόμενης Τροίας, η Pietas απαιτούσε την πλήρη υποταγή του «εγώ» στο «εμείς».

Και όταν η μοίρα δοκίμαζε τις αντοχές της πόλης, οι Ρωμαίοι επιστράτευαν τη Gravitas και την Constantia. Η πρώτη ήταν η αξιοπρεπής σοβαρότητα, η άρνηση να λυγίσει κανείς μπροστά στον

«Το μεγαλείο της Ρώμης δεν θεμελιώθηκε στους λίθους των ναών της, αλλά στις αρετές των ανθρώπων που τους ανήγειραν.»

θρήνο ή τον πανικό· η δεύτερη, η γρανιτένια σταθερότητα που επέτρεπε στον πολίτη να στέκεται όρθιος και ατάραχος μέσα στη θύελλα.

Η Φλόγα και το Σπαθί: Η Αρετή στα Πεδία των Λεγεώνων

Η στρατιωτική μηχανή της Ρώμης δεν κυριάρχησε στον κόσμο μόνο με τις τακτικές της, αλλά με μια βαθιά πνευματική μεταμόρφωση των ανδρών της. Όταν ο νεαρός λεγεωνάριος έδινε το *sacramentum militare*, τον ιερό στρατιωτικό όρκο, έπαυε να ανήκει στον εαυτό του. Γινόταν *sacer*-καθιερωμένος στους θεούς, ένα σώμα αφιερωμένο χωρίς όρους στην επιβίωση της πατρίδας.

Στο πεδίο της μάχης, η *virtus* (η ορμητική ανδρεία) δεν λειτουργούσε ποτέ μόνη της· έπρεπε να δαμαστεί από τη *disciplina*. Η *disciplina* ήταν ο ρυθμός, η γεωμετρία του θάρρους. Μετέτρεπε τον ατομικό ηρωισμό σε ένα αδιαπέραστο συλλογικό τείχος. Οι ποινές για την προδοσία αυτής της πειθαρχίας ήταν αμείλικτες, όπως ο φρικτός *decimatio* (δεκατισμός), όπου η δειλία του ενός τιμωρούνταν με τον κλήρο του θανάτου για τον διπλανό του, υπενθυμίζοντας ότι η αρετή στη μάχη είναι κοινό κτήμα και κοινή ευθύνη. Αντίθετα, οι *coronae* (τα στρατιωτικά στεφάνια) πρόσφεραν στους γενναίους μια επίγεια αθανασία, μεταμορφώνοντας τις πληγές στο στήθος σε τίτλους αιώνιας δόξας και κοινωνικής καταξίωσης.

Οι Ήρωες που Έγιναν Μύθοι

Τα *exempla*, οι ιστορίες των ηρώων, ήταν οι ζωντανές εικόνες που έπρεπε να χαραχθούν στη μνήμη κάθε νέου. Πώς να ξεχάσει κανείς τον *Gaius Mucius Scaevola*¹; Όταν συνελήφθη από τον εχθρό βασιλιά *Lars Porsena*, άπλωσε το δεξί του χέρι πάνω από τη φλόγα του βωμού, αφήνοντάς το να καεί χωρίς να προφέρει ούτε έναν ψίθυρο πόνου. Με αυτή την πράξη της απόλυτης *patientia* (αντοχής), απέδειξε στον εμβρόντητο βασιλιά ότι η σάρκα ενός Ρωμαίου είναι ασήμαντη μπροστά στη σιδερένια θέλησή του για ελευθερία.

Ή τον *Publius Horatius Cocles*, που στάθηκε μόνος του πάνω στην ξύλινη γέφυρα *Sublicius*. Ενώ πίσω του οι συμπατριώτες του κατέστρεφαν τη γέφυρα για να σώσουν την πόλη, εκείνος έγινε ένα ανθρώπινο οχύρωμα απέναντι σε έναν

Ο Μούκιος Σκαιβόλα μπροστά από τον Λαρς Πορσένα (Peter Paul Rubens, 1630-1640, Pushkin Museum).

ολόκληρο εχθρικό στρατό, προτιμώντας τον βέβαιο θάνατο από την υποχώρηση.

Και, βέβαια, τον *Lucius Quinctius Cincinnatus*, τον ευγενή αγρότη που κλήθηκε από το άροτρό του για να αναλάβει την απόλυτη εξουσία του δικτάτορα σε μια στιγμή υπαρξιακής κρίσης. Μέσα σε λίγες ημέρες έσωσε τη Ρώμη και, αντί να κρατήσει το σκήπτρο, επέστρεψε αμέσως στο χωράφι του, αποδεικνύοντας ότι η μεγαλύτερη αρετή της εξουσίας είναι η ικανότητα να την απαρνείσαι.

Η Φιλοσοφική Μεταμόρφωση

Καθώς τα ρωμαϊκά όπλα κατέκτησαν την Ελλάδα, η εκλεπτυσμένη ελληνική σκέψη κατέκτησε με τη σειρά της τις ρωμαϊκές καρδιές. Ήταν ο Στωικισμός που ρίζωσε βαθύτερα στη Ρώμη, καθώς συνάντησε τις παραδοσιακές αξίες του *mos maiorum* και τους έδωσε ένα παγκόσμιο, φιλοσοφικό ένδυμα.

Ο Μάρκος Τύλλιος Κικέρων (Marcus Tullius Cicero), στο μνημειώδες έργο του *De Officiis* («Περί Καθηκόντων»)², επιχείρησε μια μοναδική σύνθεση: πήρε τις τέσσερις βασικές αρετές του ελληνικού στοχασμού και τις μετέτρεψε σε πρακτικά, αστικά καθήκοντα. Για τον Κικέρωνα, η αρετή δεν ήταν μια μοναχική ενατένιση, αλλά μια ενεργή προσφορά στην κοινωνία. Η δικαιοσύνη και η κοινωνική αλληλεγγύη έπρεπε πάντα να προηγούνται της αφηρημένης θεωρίας. Η γνώση που δεν γίνεται πράξη είναι, στην καλύτερη περίπτωση, ψυχαγωγία. Στη χειρότερη, ναρκισσισμός.

Στα χρόνια της Αυτοκρατορίας, ο Στωικισμός έγινε το καταφύγιο της ελεύθερης συνειδησης. Ο Σενέκας δίδαξε ότι η μόνη αληθινή σκλαβιά είναι αυτή που επιβάλλουμε εμείς στον εαυτό μας. Ο Επίκτητος, ένας δούλος σε αλυσίδες, απέδειξε ότι η εσωτερική ελευθερία και η αρετή είναι απρόσβλητες από την εξωτερική βία. Και ο Μάρκος Αυρήλιος, ο αυτοκράτορας του κόσμου, έγραφε στις λάσπες των συνόρων του Δούναβη, θυμίζοντας στον εαυτό του ότι η εξουσία είναι απλώς ένα καθήκον υπηρεσίας προς την παγκόσμια κοινότητα των λογικών όντων. Ο άνθρωπος γεννήθηκε για τον άνθρωπο. Να υπηρετείς. Να προσφέρεις. Να αντέχεις. Το υπόλοιπο είναι θόρυβος.

Η Πορφύρα, η Επιείκεια και η Αιώνια Ηχώ

Με τη γέννηση της Αυτοκρατορίας, η αρετή έπρεπε να αλλάξει μορφή. Η άγρια, ανταγωνιστική *virtus* της Δημοκρατίας, που συχνά οδηγούσε σε εμφύλιους σπαραγμούς, τιθασεύτηκε κάτω από τη χρυσή ασπίδα του Αυγούστου — το *Clupeus Virtutis*. Εκεί, δίπλα στη *virtus*, χαραχτήκαν η *Iustitia* (Δικαιοσύνη), η *Pietas* (Ευσέβεια) και η *Clementia* (Επιείκεια). Η επιείκεια του ηγεμόνα έγινε η νέα αρετή που εξασφάλιζε την *Pax Romana*, μετατρέποντας την ωμή ισχύ σε *consensus* και σταθερότητα.

Ακόμη και όταν η Ρώμη βυθίστηκε στην πολυτέλεια και την παρακμή, απομακρυνόμενη από τη λιτότητα των προγόνων της, το ηθικό της αποτύπωμα παρέμεινε ανεξίτηλο. Η ρωμαϊκή αρετή δεν ήταν ένα ουτοπικό όνειρο, αλλά μια πρακτική αρχιτεκτονική του χαρακτήρα. Μας κληροδότησε την πεποίθηση ότι η μοίρα μιας πολιτείας είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με την ηθική ποιότητα των πολιτών της. Σήμερα, ανάμεσα στα σιωπηλά ερείπια του *Forum*, η ηχώ αυτής της πέτρινης αρετής συνεχίζει να ψιθυρίζει στους αιώνες: ο άνθρωπος γίνεται αληθινός άνθρωπος μόνο όταν θέτει τη δύναμή του στην υπηρεσία κάτι μεγαλύτερου από τον εαυτό του.

Βιβλιογραφία

1. SPQR: Ιστορία της αρχαίας Ρώμης - Mary Beard, μετάφραση Κώστας Κουρεμένος, Εκδόσεις Αλεξάνδρεια
2. Ιστορία της αρχαίας Ρώμης - Pierre Grimal, Εκδόσεις Πόλις
3. Η Ελληνιστική Φιλοσοφία: Στωικοί, Επικούρειοι, Σκεπτικοί - Long, A.A., μετάφραση Σ. Δημόπουλος

4. *Περί καθηκόντων (De officiis)* - Κικέρων, Μάρκος Τύλλιος, , μετάφραση Διονύσιος Χαλκωματάς, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης

5. Ηθικές επιστολές στον Λουκίλιο - Σενέκας, Λεύκιος Ανναίος, μετάφραση Χρίστος Κουτσοτάσιος, Εκδόσεις Ζήτρος.

6. Roman Manliness: "Virtus" and the Roman Republic - McDonnell, Myles, Cambridge University Press

Πηγές αναφοράς

1. Virtus - Wikipedia, The Gendering of Virtue: Cultural Influence on the Semantic Development of Aretē and Virtus - KU ScholarWorks, The Gendering of Virtue: Cultural Influence on the Semantic Development of Aretē and Virtus
2. How a Roman Philosopher Changed What "Virtue" Means - Psychology Today, How a Roman Philosopher Changed What "Virtue" Means | Psychology Today
3. Virtus in the Roman World: Generality, Specificity, and Fluidity, Virtus in the Roman World: Generality, Specificity, and Fluidity
4. Mos maiorum - Wikipedia, Mos maiorum - Wikipedia
5. Significance of the mos maiorum in Roman culture - World History Edu, Significance of the mos maiorum in Roman culture - World History Edu
6. Values and Virtues, Roman Values and Virtues, Roman.
7. Echoes of Rome: How Ancient Virtues Can Save America, Part I – Duty, Echoes of Rome: How Ancient Virtues Can Save America, Part I – Duty
8. The Rise of Rome: From Virtue to Empire - YouTube, The Rise of Rome: From Virtue to Empire
9. Sacramentum (oath) - Wikipedia, Sacramentum (oath) - Wikipedia
10. Ancient Rome - Cambridge University Press & Assessment, Roman Values and the Archetypal Exemplum (Chapter 1) - Exemplary Ethics in Ancient Rome

Η ρωμαϊκή οικογένεια ήταν ένας από τους τρόπους με τους οποίους το *mos maiorum*, το «άγραφο έθιμο των προγόνων», μεταδιδόταν από γενιά σε γενιά. (Ταφόπλακα ρωμαϊκής οικογένειας, Μουσεία Βατικανού)

11. Horatius, Mucius Scaevola, and Cincinnatus - Macaleb Dickey - Prezi, Horatius, Mucius Scaevola, and Cincinnatus
12. Cicero & the Ideal of Virtue | Issue 172 - Philosophy Now, Cicero & the Ideal of Virtue | Issue 172 | Philosophy Now
13. De Officiis - Wikipedia, De Officiis - Wikipedia
14. De Officiis I.152-161 - Cicero, LacusCurtius • Cicero — De Officiis I.152-161
15. Ethics - Stoic Philosophy, Virtue, Happiness | Britannica, Ethics - Stoic Philosophy, Virtue, Happiness | Britannica
16. The Highest Good: An Introduction To The 4 Stoic Virtues, The Highest Good: An Introduction To The 4 Stoic Virtues
17. 'Virtus' in Ancient Rome Brewminate: A Bold Blend of News and Ideas, 'Virtus' in Ancient Rome Brewminate: A Bold Blend of News and Ideas
18. Roman Period - Politics, Promotion of Roman values and imperial Politics, Promotion of Roman values and imperial virtues

Υποσημειώσεις

1) Ο Γάιος Μούκιος Κόρδος (Gaius Mucius Cordus), περισσότερο γνωστός με το μεταγενέστερο Σκαιβόλα (Scaevola, αριστερόχειρας), ήταν ένας αρχαίος Ρωμαίος νέος, διάσημος για τη γενναιότητά του.
Το 508 π.Χ., όταν ο βασιλιάς του Κλουσίου (πόλη των Ετρούσκων), ο Λαρς Πορσένα, πολιορκήσε τη Ρώμη, ο Γάιος Μούκιος Κόρδος μπήκε κρυφά στο στρατόπεδο των Ετρούσκων, για να τον δολοφονήσει. Ωστόσο η προσπάθειά του απέτυχε και αιχμαλωτίστηκε. Στην απολογία του μπροστά στον Πορσένα δήλωσε πως είχε έρθει εκεί ως εχθρός, για να σκοτώσει τον εχθρό του, και ήταν έτοιμος να πεθάνει όσο και να σκοτώσει. Θέλοντας μάλιστα να δείξει πως ο κίνδυνος να βασανιστεί ή να χάσει τη ζωή του δεν ήταν ικανός να τον αποτρέψει από τον σκοπό του, μιας και «είχε το

μάτι του στη μεγάλη δόξα», έβαλε το δεξί του χέρι σε μία φωτιά θυσίας, κρατώντας το εκεί χωρίς να δώσει καμία ένδειξη πόνου. Με την πράξη του αυτή, κέρδισε επάξια για τον εαυτό του και τους απογόνους του το επώνυμο Scaevola (αριστερόχειρας), ενώ ο Πορσένα, έκπληκτος με τη γενναιότητά του, τον άφησε ελεύθερο για να επιστρέψει στη Ρώμη, ενώ ταυτόχρονα έστειλε πρέσβεις στη Ρώμη προσφέροντας ειρήνη.

2) De Officiis (Περί Καθηκόντων):

Πρόκειται για μια κορυφαία φιλοσοφική πραγματεία, που γράφτηκε από τον Ρωμαίο ρήτορα και πολιτικό Μάρκο Τύλλιο Κικέρωνα, στα τέλη του 44 π.Χ. Αποτελεί ουσιαστικά έναν διαχρονικό κώδικα ηθικής, που απευθυνόταν στον 21χρονο γιο του, τον Μάρκο, ο οποίος σπούδαζε τότε στην Αθήνα.

Το έργο χωρίζεται σε τρία βιβλία, καθένα από τα οποία εξετάζει μια διαφορετική πτυχή της ανθρώπινης και πολιτικής συμπεριφοράς:

Βιβλίο Α': Περί του Εντίμου (Honestum): Εξετάζει τις τέσσερις θεμελιώδεις στωικές αρετές (Σοφία, Δικαιοσύνη, Μεγαλοψυχία και Ευπρέπεια) και ορίζει τι θεωρείται ηθικά ορθό και πώς πρέπει να συμπεριφέρεται ένας ευσυνειδητός πολίτης.

Βιβλίο Β': Περί του Συμφέροντος (Utile): Εξετάζει την έννοια της χρησιμότητας, αναλύοντας πώς το ατομικό ή συλλογικό όφελος δεν πρέπει ποτέ να έρχεται σε σύγκρουση με το ηθικό καθήκον.

Βιβλίο Γ': Η Σύγκρουση Εντίμου και Συμφέροντος: Ο Κικέρωνας εστιάζει στα διλήμματα που προκύπτουν όταν κάτι φαίνεται πρακτικά συμφέρον αλλά προσκρούει στην ηθική, για να καταλήξει τελικά ότι η ηθική ακεραιότητα αποτελεί μονόδρομο.

Το έργο γράφτηκε αμέσως μετά τη δολοφονία του Ιουλίου Καίσαρα, σε μια ταραγμένη περίοδο για τη Ρωμαϊκή Δημοκρατία και ήταν μια προσπάθεια του Κικέρωνα να θέσει ηθικές βάσεις και να καθοδηγήσει τη νέα γενιά πολιτικών μακριά από τον αυταρχισμό και τη διαφθορά.

Η Καθημερινή Ζωή στην Αρχαία Ρώμη

Δημοσιεύτηκε στο περιοδικό New Acropolis, τεύχος 167, Μαδρίτη, Ιανουάριος 1989

Κείμενο: Χόρχε Άνχελ Λιβράνκα, Ιδρυτής της Νέας Ακρόπολης

Η ανάπτυξη του θέματος της καθημερινής ζωής σε οποιονδήποτε πολιτισμό της ιστορικής αρχαιότητας, δηλαδή έναν πολιτισμό που είναι επαρκώς γνωστός, είναι ένα έργο που υπερβαίνει κατά πολύ το εύρος ενός άρθρου. Συνεπώς, θα θίξουμε συγκεκριμένα τα θέματα που επιτρέπουν μια ενημερωμένη ανακατασκευή όσων είναι γνωστά σήμερα για την αρχαία Ρώμη, με στοιχεία που, δυστυχώς, δεν έχουν ακόμη δημοσιευτεί πλήρως στη γλώσσα στην οποία γράφω (στυλ: ισπανικά).

Επισκόπηση της Ρωμαϊκής Αγοράς

Οι πηγές που τροφοδοτούν τη γνώση μας έχουν υπερβεί τα όρια της λογοτεχνικής παράδοσης και βασίζονται κυρίως σε αρχαιολογικά ευρήματα, καθώς και σε τρέχουσες ερμηνείες του άφθονου υλικού που φυλάσσεται σε μουσεία και ιδιωτικές συλλογές.

Είναι προφανές ότι η ερμηνευτική βεβαιότητα έχει αυξηθεί προσθέτοντας, στη μελέτη των αγαλμάτων και των όμορφων αντικειμένων, την ανάλυση άλλων μικρών μαρτυριών, ακόμη και σκουπιδιότοπων που ήταν περιφρονημένα μέχρι το πρώτο μισό του 20ού αιώνα.

Οι φυσικές, χημικές και ραδιενεργές εξετάσεις έπαιξαν επίσης ρόλο, όπως και μια βαθιά ψυχολογική μετατόπιση που βρίσκεται ακόμη σε εξέλιξη και ουσιαστικά συνίσταται στο να μην θεωρούμε πλέον τα απομεινάρια του παρελθόντος ως απαραίτητα κατώτερα από τον κόσμο στον οποίο ζούμε. Δεν πιστεύουμε πλέον ότι ο πολιτισμός μας είναι το στέμμα όλων των προκατόχων του, αλλά μάλλον ένας ακόμη κρίκος σε μια τεράστια αλυσίδα ανθρώπινης εμπειρίας. Και ίσως το πιο σημαντικό, έχουμε καταφέρει να κατανοήσουμε ότι, παρόλο που ένα αεριωθούμενο αεροπλάνο μπορεί να ταξιδέψει με τέσσερις χιλιάδες χιλιόμετρα την ώρα ή και περισσότερο για να καταρρίψει τους εχθρούς του, και ένα παλιό πολεμικό άρμα δεν ξεπερνούσε τα σαράντα, αυτό δεν σημαίνει ότι αυτοί που είναι και ήταν οι οδηγοί τους χωρίζονται από την ίδια διαφορά. Ότι αυτό που έχει πραγματικά εξελιχθεί είναι η μηχανή, αλλά όχι ο Άνθρωπος, τουλάχιστον όχι σε τόσο σαφώς αντιληπτό βαθμό.

Αυτή η απλή αλλά επίπονη αλλαγή στην ψυχολογική προσέγγιση της παρατήρησης και ερμηνείας των αρχαιολογικών αντικειμένων κατέστησε δυνατή την αναδημιουργία της Ιστορίας, αν όχι στα γεγονότα που ανέκαθεν είχαν μεγάλη σημασία, τότε σε όλα τα άλλα: τεχνικές κατασκευής, οδικά δίκτυα, μηχανήματα, όπλα, τρόφιμα, ρούχα, πεποιθήσεις, δεισδαιμονίες, χρήση μαχαιροπήρουνων και επίπλων, υγιεινή, φάρμακα, εικαστικά και μουσικά γούστα, παιχνίδια και αθλήματα, διαθέσεις, χιούμορ, συνθήκες εργασίας κλπ.

Έτσι, δεν θα κατακλύσω τους αναγνώστες μου με επίπονες εξηγήσεις για το πώς χτίστηκε ο τρούλος –αν και είναι ο μεγαλύτερος στον κόσμο– του Πάνθεον στη Ρώμη, ούτε για τα Ετρουσκικά Μυστήρια που πέρασαν –ειδικά τα αστρολογικά– στην ίδια τη ρωμαϊκή θρησκεία, αλλά θα περιοριστώ στην παρουσίαση της καθημερινής ζωής πριν από περίπου δύο χιλιάδες χρόνια, σε μια πόλη και στην ύπαιθρο της Αυτοκρατορίας.

Ξεκινάμε δηλώνοντας ότι αυτοί οι άνθρωποι ζούσαν με έναν τρόπο πολύ παρόμοιο με αυτόν του 19ου αιώνα και, σε μεγάλο βαθμό, με τον τρόπο που ζούμε εμείς οι ίδιοι. Παραδόξως, ο λεγόμενος κλασικός κόσμος είναι πολύ πιο κοντά μας, στις πεποιθήσεις και τις αμφιβολίες μας, στα γούστα μας, στην εργασία και στον ελεύθερο χρόνο μας, από τον μεσαιωνικό κόσμο, από τον οποίο μας χωρίζουν πεντακόσια χρόνια.

Η κοινωνία της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας πριν από δύο χιλιάδες χρόνια ήταν δραστήρια, μεθοδική, ανήσυχη, μάλλον σκεπτικιστική και ανοιχτή σε κάθε αλλαγή, λάτρης των καινοτομιών και της μόδας. Φρόντιζε πολύ την υγεία και την προσωπική της υγιεινή, ήταν τέλεια νομοθετημένη και ελεγχόμενη από το πολιτικό έως το φορολογικό σύστημα, επιρρεπής σε τουριστικά ταξίδια σε αρχαιολογικούς χώρους, στη διατήρηση ποικίλων συλλογών στο σπίτι και στις θορυβώδεις διασκεδάσεις που, μέσα στις λαμπερές νύχτες, διαρκούσαν μέχρι την αυγή.

Στη Ρώμη και σε άλλες μεγάλες πόλεις υπήρχαν βοτανικοί κήποι, ζωολογικοί κήποι, μουσεία, εκθέσεις ζωγραφικής και γλυπτικής, ανθικά, λογοτεχνικά και μουσικά παιχνίδια... και, όπως γνωρίζουμε σήμερα, συλλογές προϊστορικών ζωικών αντικειμένων, όπως το περίφημο άγαλμα του αυτοκράτορα Αυγούστου.

Όλα καταγράφονται σχολαστικά, από τον αριθμό των λίθων που χρησιμοποιούνται σε ένα υδραγωγείο μέχρι το

περιεχόμενο του σακιδίου ενός στρατιώτη. Οι νοικοκυρές τηρούν, ή βάζουν άλλους να τηρούν, αυστηρούς λογαριασμούς. Η ρωμαϊκή σπατάλη είναι περισσότερο φαινομενική παρά πραγματική, και όλες οι υπηρεσίες πληρώνονται, ακόμη και εκείνες των ιδίων των σκλάβων, οι οποίοι, αποταμιεύοντας -εφόσον έχουν δωρεάν στέγαση και διατροφή- μπορούν να αγοράσουν την ελευθερία τους.

Τα ταξίμετρα μετρούν την απόσταση που διανύουν τα ενοικιαζόμενα αυτοκίνητα, καταγράφοντας τον αριθμό των περιστροφών των τροχών. Παρόμοια, αν και λιγότερο ακριβή, μετρητές υπάρχουν για σκάφη, όπως η γνωστή υπηρεσία του ποταμού Νείλου στην περιοχή της Αλεξάνδρειας. Για τους επιβάτες που είναι αλλοδαποί ή αναλφάβητοι, μικρές χρωματιστές μπάλες υποδεικνύουν το εισιτήριο... και το αναμενόμενο φιλοδώρημα. Παρόμοιες χρωματιστές μπάλες, επίσης χαραγμένες με ένα γράμμα, σηματοδοτούν τις εισόδους σε θέατρα, αμφιθέατρα και τσίρκα, υποδεικνύοντας το τμήμα και τη θέση που έχει ανατεθεί σε κάθε άτομο. Σκαλισματα στις πέτρες κατωφλίου, που μοιάζουν με ανθρώπινο αποτύπωμα, υποδεικνύουν την κατεύθυνση της κίνησης, επιτρέποντας στους ανθρώπους να εισέρχονται και να εξέρχονται ταυτόχρονα από μία μόνο πόρτα, διατηρώντας παράλληλα τη δεξιά του πλευρά. Η γενική κυκλοφορία των οχημάτων στο δρόμο είχε τον ίδιο σκοπό, και σε σημεία που ενείχαν κίνδυνο ολίσθησης, σκάβονταν βαθιές αυλακώσεις οι οποίες,

δεδομένου του πλάτους μεταξύ των τροχών που ρυθμιζόταν σε όλη την Αυτοκρατορία, λειτουργούσαν ως αλληλοσυνδεόμενες «γραμμές» κατά τον τρόπο των σημερινών εγκοπών των τρένων.

Η πόλη

Η μεγαλύτερη και πιο λειτουργική αυτοκρατορία που έχουμε στη μνήμη μας ήταν η Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία, και ξεκίνησε από μία μόνο πόλη: τη Ρώμη. Οι ρήτορες ξεκινούσαν τους λόγους τους φωνάζοντας «Στην πόλη και στον κόσμο!», προαναγγέλλοντας έτσι την έννοια του πολεοδομικού σχεδιασμού της σχέσης μεταξύ ψυχολογικών πεδίων -με βάση το σπίτι- που πλαισιώνει τη φανταστική προβολή της ανθρωπότητας απέναντι στην πόλη και τον κόσμο, μια έννοια που έγινε πρόσφατα κατανοητή από τους ειδικούς τις τελευταίες δεκαετίες του 20ού αιώνα.

Όλες οι πόλεις που χτίστηκαν από τους Ρωμαίους ή τροποποιήθηκαν από αυτούς είχαν περίπου τετράγωνη περίμετρο. Δύο κύριες λεωφόροι, η Decumanus και η Cardo, τις διέσχισαν, χωρίζοντάς τες σε τέσσερα προοδευτικά μεγαλύτερα τμήματα. Τέσσερις κύριες πύλες παρείχαν είσοδο και έξοδο από τις πλευρές. Η εσωτερική τους διαίρεση βασιζόταν σε τετράπλευρα γεωμετρικά σχήματα, έτσι ώστε οι εσωτερικοί δρόμοι να είναι όσο το δυνατόν πιο ευθείς και εύκολοι στην πλοήγηση. Αυτή η πραγματικά φυσική και τέλεια διάταξη, τόσο τέλεια που τίποτα δεν την έχει ξεπεράσει μέχρι στιγμής, προερχόταν από τα στρατιωτικά στρατόπεδα που έστηναν οι

στρατοί που βάδιζαν κάθε βράδυ που κατασκήνωναν ή κατά τους χειμερινούς μήνες, όταν τα στρατεύματα ακινητοποιούνταν για μετεωρολογικούς και στρατηγικούς λόγους.

Υπήρχε όμως μία εξαίρεση: η ίδια η μητέρα πόλη: η Ρώμη. Αυτή η μητρόπολη, η οποία κατά τη διάρκεια της Αυτοκρατορίας στέγαζε τουλάχιστον 1.220.000 κατοίκους, είχε τις μακρινές της ρίζες στην μορφή που θεωρούνταν μυθική μέχρι πρόσφατα, τον Αινεία, τον εκτοπισμένο Τρώα πρίγκιπα που δραπετεύσε από την κατεστραμμένη πόλη του, καθοδηγούμενος από τους οiwονούς της ίδρυσης μιας «νέας Τροίας». Έτσι, στο τέλος της δεύτερης χιλιετίας π.Χ., λέγεται ότι αποβιβάστηκε κοντά στον ποταμό Τίβερη, όπου τον υποδέχτηκε ο βασιλιάς Λατίνος. Ο Αινείας παντρεύτηκε την κόρη του και ίδρυσε την πόλη Λαβίνιο. Ο Ιούλιος, γιος του Αινεία, ίδρυσε την Άλμπα Λόνγκα, όπου δεκατέσσερις βασιλιάδες βασίλευσαν για περίπου τετρακόσια χρόνια. Μετά από πολλές περιπέτειες, εμφανίστηκαν ο Ρωμύλος και ο Ρέμος, οι οποίοι ίδρυσαν μια πόλη παρόμοια με τις προηγούμενες, αρχαϊκή, αν και την ονόμαζαν ήδη «Τετράγωνη Ρώμη», με τέσσερις πύλες. Σε μια μονομαχία, ο Ρωμύλος σκότωσε τον Ρέμο, και κατά τη διάρκεια των εορτασμών της Παλλάδας η νέα πόλη ιδρύθηκε επίσημα, το 753 π.Χ.

Είναι γνωστό ότι είχε τρεις περιόδους: τη μοναρχική (753-509 π.Χ.), τη δημοκρατική (509-27 π.Χ.) και την αυτοκρατορική (27 π.Χ.-476 μ.Χ.). Στη συνέχεια ακολούθησε μια μακρά παρακμή κατά την οποία η κάποτε λαμπρή Ρώμη μετατράπηκε σε έναν τεράστιο σωρό σκουπιδιών και λατομείο,

που κατοικούνταν από λιγότερους από τριάντα χιλιάδες ανθρώπους κατά τον Μεσαίωνα.

Την εποχή του Αυγούστου, η καθημερινή ζωή αντικατόπτριζε υποσυνείδητα αυτά τα τρία στάδια. Ο αρχηγός του νοικοκυριού, ή «*pater familias*», ήταν ένα είδος βασιλιά στο σπίτι του, σε τέτοιο βαθμό που μέχρι την εποχή του Οκταβιανού Αυγούστου, κατείχε -αν και περισσότερο κατ' όνομα παρά στην πράξη- την εξουσία της ζωής και του θανάτου σε ολόκληρη την οικογένειά του. Τελούσε ιερατικές τελετές ενώπιον του βωμού των Λάρων και των προγόνων τρεις φορές την ημέρα: την αυγή, το μεσημέρι και το ηλιοβασιλέμα. Η σύζυγός του, τα παιδιά του και άλλοι συγγενείς, καθώς και οι σκλάβοι του νοικοκυριού, συνεργάζονταν μαζί του με κάποιο τρόπο και ήταν υποχρεωμένοι να είναι παρόντες. Επιπλέον, ο «*pater familias*» ήταν πολύ ανοιχτός στον διάλογο και συζητούνταν κάθε είδους θέματα στα ρωμαϊκά δείπνα. Το βράδυ, μετά το δείπνο, συνήθως ενημέρωνε τους πάντες για τα νέα της ημέρας, τις φήμες και όσα είχαν επίσημα δημοσιευτεί. Με τη σειρά του, ήταν ένα είδος αυτοκράτορα σε μικρογραφία, που λάμβανε στοργική μεταχείριση. Αλλά από τυπικής άποψης, τα ρούχα και οι συμπεριφορές του, τα έπιπλα και τα κοσμήματά του τόνιζαν την ιδιαίτερη θέση του, η οποία ήταν αμέσως εμφανής.

Στη μεγαλύτερη έκταση και μεγαλοπρέπεία της, η Ρώμη ήταν μια πόλη όπου όμορφοι ναοί και παλάτια έλαμπαν δίπλα στους πρώτους «ουρανοξύστες» στην ιστορία, τα «νησιά», τα οποία κάλυπταν μικρά οικοδομικά τετράγωνα και, υψώνονταν πάνω από τους στενούς δρόμους, έδιναν μια αίσθηση μεγαλύτερου ύψους και απομόνωσης από ό,τι στην πραγματικότητα κατείχαν. Ακόμα και ο Καίσαρας Αύγουστος περιόρισε το ύψος τους σε εννέα ορόφους, που ισοδυναμούσαν με περίπου τριάντα πέντε μέτρα, αλλά αυτό δεν ήταν πάντα σεβαστό. Ο κύριος όροφος ήταν ο δεύτερος, και καθώς κάποιος ανέβαινε, οι όροφοι και τα διαμερίσματα γίνονταν πιο μετριοπαθή. Όλα είχαν παράθυρα που έβλεπαν στον δρόμο και συνδέονταν με μια σκάλα, συχνά κατασκευασμένη από ξύλο. Το νερό, τόσο άφθονο στη Ρώμη, που έφτανε παντού μέσω ενός εξαιρετικού συστήματος μολύβδινων σωλήνων, σε πολλά από αυτά τα κτήρια δεν είχε αρκετή πίεση για να φτάσει στον δεύτερο ή τρίτο όροφο, έτσι οι επάνω όροφοι το λάμβαναν με απλούς κουβάδες σε ανελκυστήρες εμπορευμάτων, οι οποίοι χρησίμευαν επίσης για την ανύψωση τροφίμων, κάτι που χρησιμοποιείται ακόμα

σε πόλεις όπως η Νάπολη και η Κωνσταντινούπολη, όπως μπόρεσε να επαληθεύσει ο συγγραφέας αυτού του άρθρου.

Αυτοί οι «ουρανοξύστες», μερικοί από τους οποίους έφταναν τα πενήντα μέτρα σε ύψος, αποτελούσαν κίνδυνο για την πόλη. Οι πυρκαγιές εξαπλώνονταν εύκολα στο εσωτερικό τους επειδή οι σοφίτες τους ήταν κατασκευασμένες από ξύλο, η θέρμανση τους δεν ήταν κεντρική όπως σε καλύτερα κτήρια, αλλά βασιζόταν σε σόμπες και φωτιζόνταν με ασταθείς πηλινές λάμπες. Οι πυροσβέστες, που ήταν παρόντες στη Ρώμη και σε όλες τις μεγάλες πόλεις της Αυτοκρατορίας, καθώς και στις μεγάλες βίλες, εξοπλισμένοι με αντλίες αναρρόφησης-πίεσης και σωλήνες με χάλκινα ακροφύσια που κατέληγαν σε έναν εύκαμπτο σωλήνα, πιθανώς κατασκευασμένο από καουτσούκ, δεν μπορούσαν να φτάσουν σε τόσο μεγάλα ύψη με τους πίδακες νερού τους. Μερικές φορές αυτά τα κτίρια κατεδαφίζονταν με ειδικούς καταπέλτες, τους οποίους κουβαλούσαν και οι πυροσβέστες.

Ο κίνδυνος πυρκαγιάς ήταν πάντα μεγάλος στις ρωμαϊκές πόλεις, και στην πρωτεύουσα υπήρχαν τεράστιες εσωτερικές αντιπυρικές ζώνες, οι οποίες δεν απέτρεψαν αρκετές καταστροφικές πυρκαγιές που φήμες απέδιδαν σε εμπρηστές κάθε είδους, από αντάρτες πόλεων μέχρι αυτοκράτορες, αν και το πιθανότερο είναι ότι ήταν τυχαίες προέλευσης.

Η Ρώμη είχε άφθονο νερό. Υπολογίζεται ότι κάθε πολίτης κατανάλωνε επτά ή οκτώ φορές περισσότερο νερό από έναν σύγχρονο κάτοικο της πρωτεύουσας της Ιταλίας. Τεράστια υδραγωγεία συνέρρεαν στην πόλη, εξοπλισμένα με σιφόνια και μονάδες καθαρισμού που χρησιμοποιούσαν άμμο και πέτρες όπου ήταν απαραίτητο. Όλο το νερό που έφτανε στη Ρώμη ήταν πόσιμο. Τα σπίτια συνδέονταν με το δίκτυο με πλευρικούς σωλήνες και το νερό τροφοδοτούσε επίσης τις υπέροχες δημόσιες κρήνες, όπως τις *Meta Sudans*, που χρονολογούνται από την εποχή του Νέρωνα, οι οποίες υψώνονταν πάνω από τριάντα μέτρα πάνω από τα κεφάλια των περαστικών.

Η Ρώμη ήταν μια πόλη με μεγάλη συμφόρηση, σε τέτοιο βαθμό που στις αρχές της εποχής που περιγράφουμε, το κέντρο της κηρύχθηκε αυστηρά πεζοδρομημένο και τα οχήματα επιτρέπονταν μόνο τη νύχτα για προμήθειες. Οι άνθρωποι, εκτός από τις Εστιάδες Παρθένες και άλλες αξιόλογες κυρίες που χρησιμοποιούσαν παλακάνκινα, περπατούσαν και ήταν γενικά ήσυχοι, αλλά και πολύ καλοί περιπατητές. Τα άλογα

σπάνια χρησιμοποιούνταν μέσα στην πόλη, εκτός από τα φεστιβάλ, τους θριάμβους και τις στρατιωτικές παρελάσεις. Αυτό είχε προωθηθεί κατά την αυτοκρατορική περίοδο για τη διατήρηση της υγιεινής των δρόμων, οι οποίοι πλένονταν και σκουπίζονταν κάθε βράδυ, καθώς δεν υπήρχε εξειδικευμένη υπηρεσία για τη συλλογή των σκουπιδιών που τείνουν να συσσωρεύονται σε καθορισμένες περιοχές κάθε οικοδομικού τετραγώνου.

Επιπλέον, οι αποχετεύσεις ήταν τεράστιες, αποτρέποντας τις πλημμύρες. Απόδειξη αυτού είναι η Cloaca Maxima (Μεγάλη Αποχέτευση) στη Ρώμη, πιθανώς ετρουσκικής-ρωμαϊκής προέλευσης, χτισμένη από πέτρα με ημικυκλικές καμάρες, η οποία εξακολουθεί να λειτουργεί άψογα... μετά από περίπου είκοσι πέντε αιώνες χρήσης.

Σε πόλεις όπως η Πομπηία, σχετικά μικρές και με πέτρινα θεμέλια, οι σχάρες αποστράγγισης ήταν σπάνιες και στις διασταυρώσεις των κεντρικών δρόμων υπήρχαν πέτρινα πεζοδρόμια που ένωναν τα άλλα κοινά, με χώρους για να περνούν οι ρόδες των αμαξών, πάνω σε ράγες.

Τη νύχτα, η πόλη φωτιζόταν από κυλινδρικά χάλκινα φανάρια, τα κεριά των οποίων προστατεύονταν —όπως το γυαλί— από κερωμένα γυαλιά από κύστη κατσίκας, καθιστώντας τα ημιδιαφανή και δύσκολα στο σπάσιμο. Τα σπίτια είχαν επίσης παρόμοιες λάμπες ή δάδες μακράς διάρκειας στις πόρτες τους. Αν και η πόλη περιπολούνταν έντονα από μια δύναμη παρόμοια με τη σύγχρονη αστυνομία, οι πεζοί συνήθως προπορεύονταν από υπαλλήλους που κρατούσαν φανάρια ή δάδες. Η πόλη ήταν χωρισμένη σε «γειτονίες», μερικές από τις οποίες είχαν κακή φήμη και θεωρούνταν άσοφο να περπατούν μέσα άοπλοι.

Στην Πομπηία, έχει διατηρηθεί ένα υπόλειμμα μιας περιοχής με τα κόκκινα φανάρια. Είναι αξιοσημείωτο ότι για να έχουν πρόσβαση σε αυτά τα καταστήματα, οι θαμώνες έπρεπε πρώτα να περάσουν από σπίτια αφιερωμένα στον θεό Σέραπι, προστάτη των γιατρών, οι οποίοι ασκούσαν το επάγγελμά τους εκεί, απαγορεύοντας την είσοδο σε όποιον παρουσίαζε συμπτώματα αφροδίσιων νοσημάτων, παραμορφώσεων ή ψυχικών διαταραχών. Αυτά τα πορνεία διαφημιζόνταν, φυσικά, σαν να προσέφεραν οποιαδήποτε άλλη υπηρεσία και καταλάμβαναν μια αυστηρά περιορισμένη περιοχή μέσα στην πόλη. Το ίδιο ίσχυε, αν και λιγότερο αυστηρά, για τα

αρτοποιεία, τα ιχθυοπωλεία και άλλες επιχειρήσεις. Ακόμα και τα πολυτελή σπίτια των πλουσίων είχαν συχνά εμπορικούς χώρους εκατέρωθεν της κύριας εισόδου, τους οποίους ενοικίαζαν. Και στο πίσω μέρος, μικρούς κήπους, κοτέτσια, κουνελοτροφεία και παρόμοια χαρακτηριστικά, ώστε οι κάτοικοί τους να μην εξαρτώνται αποκλειστικά από εξωτερικές πηγές για την οικονομία και την επιβίωσή τους. Η σκιά των αρχαίων αγρωτών-βασιλιάδων ζούσε σε κάθε Ρωμαίο, ακόμη και σε εκείνους της υψηλότερης βαθμίδας.

Όλοι γνωρίζουμε για τα εντυπωσιακά λουτρά, πραγματικά ανακτορικά μνημεία υγιεινής και αναψυχής, τα οποία, εκτός από τις εγκαταστάσεις λουτρών τους, στέγαζαν βιβλιοθήκες, εκθέσεις τέχνης και μικρές αίθουσες συναυλιών. Εκτός από αυτά, πολλά ρωμαϊκά σπίτια διέθεταν τουαλέτα και λουτρό. Δημόσιες τουαλέτες ήταν διαθέσιμες για όσους δεν διέθεταν αυτές τις ανέσεις. Οι τουαλέτες με τρεχούμενο νερό ήταν αξιοσημείωτες, σχεδιασμένες έτσι ώστε, χωρίς να προσβάλλεται η σεμνότητα, ένα ραβδί που κρατούσε ένα φυσικό σφουγγάρι εμποτισμένο σε ξίδι κρασιού και νερό εισαγόταν μέσα από μια τρύπα, επιτρέποντας την προσωπική υγιεινή. Από όσο γνωρίζουμε, αυτή η υπηρεσία υπήρχε μόνο για άνδρες και τα ίδια τα λουτρά είχαν διαφορετικό ωράριο λειτουργίας για κυρίες και κύριους. Όλες αυτές οι υπηρεσίες ήταν δωρεάν και αποζημιώνονταν μόνο με φιλοδωρήματα.

Η είσοδος σε τσίρκα, θέατρα και αμφιθέατρα δεν ήταν ελεύθερη, αν και κατά τη διάρκεια των εορτασμών ο κόσμος έμπαινε ελεύθερα. Οι Ρωμαίοι αγαπούσαν πολύ τα μεγάλα θεάματα, τα εξωτικά ζώα και τις ναυμαχίες —που προσομοιώνονταν σε πλημμυρισμένα τσίρκα και αμφιθέατρα— που ονομάζονταν «ναυμαχίες». Ένα από τα πιο δημοφιλή παιχνίδια ήταν οι μονομαχίες, στις οποίες, ακολουθώντας μοντέλα που προέρχονταν από τα Ετρουσκικά Μυστήρια, πολεμούσαν άνδρες με συγκεκριμένα χαρακτηριστικά, όπως οι «Ρεδάριοι», οι «Θράκες» και άλλοι. Αυτές οι μάχες συχνά τελείωναν με τον θάνατο ενός από αυτούς, αλλά αυτό δεν φαινόταν να προσβάλλει τις ευαισθησίες του ρωμαϊκού λαού περισσότερο από ό,τι οι ταυρομαχίες, με την αγωνία και τον θάνατο του ταύρου, στην Ισπανία και στις χώρες της Λατινικής Αμερικής σήμερα... Μυστήρια συλλογικής ψυχολογίας!

Στον ρωμαϊκό κόσμο, όλες οι αναγνωρισμένες θρησκευτικές λατρείες απολάμβαναν ελευθερία. Την εποχή του Αυγούστου,

υπήρχαν περίπου τριακόσιες, εκτός από την επίσημη θρησκεία, της οποίας ο ίδιος ο αυτοκράτορας ήταν ο Pontifex Maximus. Οι διωγμοί που προκάλεσαν τόση συζήτηση στους μεταγενέστερους αιώνες δεν υποκινούνταν από την πίστη, αλλά από τη δημόσια τάξη.

Τα ρωμαϊκά γεύματα δεν ήταν ιδιαίτερα πλούσια. Εντυπωσιακά δείπνα διοργανώνονταν σε πολύ ειδικές περιστάσεις, σε επίσημα ή ιδιωτικά παλάτια, αλλά συνήθως οι άνθρωποι έτρωγαν τρεις φορές την ημέρα, με το δείπνο να είναι το πιο πλούσιο γεύμα. Τα περισσεύματα του δείπνου συχνά αποτελούσαν τη βάση του πρωινού. Φρούτα, λαχανικά και ελαφριά κρέατα αποτελούσαν ένα μάλλον αργό μεσημεριανό γεύμα, μια πρακτική που εξακολουθεί να παρατηρείται σε ορισμένες παράκτιες χώρες της Μεσογείου σήμερα. Αν και το ζαχαροκάλαμο ήταν άφθονο στην Ινδία και η Ρώμη είχε εμπορικές σχέσεις με την Ανατολή, δεν χρησιμοποιούνταν, αλλά το μέλι ήταν άφθονο. Έπιναν κρασί ανακατεμένο με νερό, χυμούς φρούτων, ένα λικέρ μελιού και, για όσους είχαν έρθει σε επαφή με Γαλάτες, μπύρα.

Για το φαγητό, χρησιμοποιούσαν μεγάλους καναπέδες που ονομάζονταν «τρικλίνια», ο καθένας από τους οποίους μπορούσε να φιλοξενήσει τρία άτομα ξαπλωμένα στους αγκώνες τους. Συνήθως είχαν τρεις από αυτούς τους καναπέδες, αφήνοντας ένα ανοιχτό πέρασμα για τους υπηρέτες και με ένα χαμηλό τραπέζι στο κέντρο. Χρησιμοποιούσαν κουτάλια, πιρούνια και μαχαίρια πολύ παρόμοια με αυτά που

χρησιμοποιούνται σήμερα, καθώς και πιάτα και πιατέλες. Σε καλοδιατηρημένα σπίτια, οι κουζίνες ήταν πολύ παρόμοιες με αυτές που χρησιμοποιούνταν στην Ευρώπη του 19ου αιώνα, βασισμένες σε μια «οικονομική» σόμπα που λειτουργούσε με ξύλα ή κάρβουνα. Τα σκεύη ήταν επίσης τα ίδια ή παρόμοια με αυτά του 19ου αιώνα, με μερικά ενδιαφέροντα χαρακτηριστικά: για παράδειγμα, τα τηγάνια για το τηγάνισμα αυγών είχαν κοιλότητες στον πάτο τους για να τα συγκρατούν ξεχωριστά.

Το γυαλί ήταν ακριβό, επομένως σπάνια χρησιμοποιούνταν σε συνηθισμένα γεύματα, αλλά, σε αντίθεση με ό,τι πιστευόταν μέχρι πριν από λίγα χρόνια, χρησιμοποιούνταν σε παράθυρα, αν και τώρα είναι αδύνατο να γνωρίζουμε πόσο διαφανή ήταν αυτά τα φύλλα.

Ο γάμος ήταν τόσο πολιτικός όσο και θρησκευτικός. Η γυναίκα ζούσε και γινόταν μέλος του νοικοκυριού του συζύγου της. Το διαζύγιο επιτρεπόταν με αμοιβαία συναίνεση ή σε περίπτωση αποδεδειγμένης ανηθικότητας.

Οι φόροι ήταν υψηλότεροι για τους άγαμους, καθώς η Ευρώπη γενικά, με εξαίρεση τη Γαλατία, είχε αραιοί πληθυσμό. Σε ολόκληρη την Αυτοκρατορία, που εκτεινόταν σε τρεις ηπείρους, οι απογραφές κατέγραψαν όχι περισσότερους από εκατό εκατομμύρια κατοίκους.

Ο στρατός αποτελούνταν από επαγγελματίες και εθελοντές, καθώς και από νεοσύλλεκτους όταν ήταν απαραίτητο. Ο αριθμός των ανδρών σε καιρό ειρήνης δεν ξεπερνούσε τις 330.000 σε ολόκληρη την Αυτοκρατορία, αλλά η πειθαρχία και

ο εξοπλισμός τους ήταν τα καλύτερα της εποχής τους. Τα όπλα πυροβολικού τους, όπως ο καταπέλτης και ο όναγρος (είδος καταπέλτη), συνέχισαν να χρησιμοποιούνται μέχρι και τον 15ο αιώνα.

Οι «Δώδεκα Πίνακες του Νόμου» αποτελούσαν το θεμέλιο του ρωμαϊκού δικαίου, χαραγμένες σε μπρούντζο το 450 π.Χ., και εκτίθεντο δημόσια. Αυτό το ρωμαϊκό δίκαιο, με τις προσαρμογές του, αποτελεί τον πυρήνα του δικαίου που εφαρμόζουμε σήμερα.

Εκτός από τις τοπικές γλώσσες, ολόκληρη η αυτοκρατορική διοίκηση μιλούσε λατινικά. Το αυτοκρατορικό νόμισμα είχε προτεραιότητα έναντι όλων των περιφερειακών νομισμάτων. Μια τέτοια ενοποίηση, που ονειρεύτηκε και επιχειρήθηκε να αναδημιουργηθεί τόσες πολλές φορές στη συνέχεια, δεν επιτεύχθηκε ποτέ.

Η ύπαιθρος

Διασχιζόταν από ένα τόσο τέλειο δίκτυο δρόμων που μια μελέτη που διεξήχθη στη Γαλλία έδειξε ότι το σημερινό δίκτυο είναι σχεδόν εξ ολοκλήρου πάνω από τους παλιούς ρωμαϊκούς δρόμους. Οι δρόμοι, πολλοί από τους οποίους έχουν διασωθεί άθικτοι μέχρι σήμερα, ήταν ως επί το πλείστον ευθείς, περνώντας μέσα από βουνά μέσω σηράγγων και μέσα από ποτάμια και κοιλάδες με υπέροχες γέφυρες που εξακολουθούν να μας εκπλήσσουν. Αυτό επέτρεπε σε έναν αγγελιοφόρο να μεταφέρει ένα μήνυμα από χέρι σε χέρι, ακόμη και με άλογο,

από τη Ρώμη στο Παρίσι (Λουτέτια) σε δέκα ημέρες. Αν και οι διαδρομές ήταν πολύ χρήσιμες για τα ιππικά και τα πεζικά στρατεύματα, εξυπηρετούσαν επίσης ιδιωτικά κάρα και άμαξες. Υπήρχαν ακόμη και βαγόνια-λεωφορεία, των οποίων υπάρχει ένα εξαιρετικό αντίγραφο στο Μουσείο της Κολωνίας στη Γερμανία, που ενσωματώνουν τουαλέτα και κρεβάτια. Η ανάρτηση με δερμάτινους μίαντες είναι εξαιρετική και οι τροχοί περιστρέφονταν σε άξονες χρησιμοποιώντας ρουλεμάν, μια εφεύρεση της γαλλικής τεχνολογίας. Οι αλωνιστικές μηχανές, οι οποίες έκοβαν και τακτοποιούσαν τα στάχνα των σιτηρών, ήταν της ίδιας προέλευσης. Τις έσερνε ένα γαϊδούρι και τις χειριζόταν ένας μόνο άνθρωπος. Άλλες απλές και στιβαρές μηχανές χρησιμοποιούνταν για την εξαγωγή λαδιού από ελιές, αλεύρου από σιτάρι και ούτω καθεξής.

Πολλοί ειδικοί αναρωτιούνται γιατί οι Ρωμαίοι, με την προηγμένη τεχνολογία, την οργάνωση, τη διοίκηση και το εξειδικευμένο εργατικό δυναμικό τους, καθώς και τις γνώσεις τους για τις ράγες, την αντλία αναρρόφησης-πίεσης, τον λέβητα, τα γρανάζια και άλλους απαραίτητους μηχανισμούς, δεν κατάφεραν ποτέ να κατασκευάσουν ατμομηχανές, πλοία ή αυτοκίνητα, αφού όταν αυτά εμφανίστηκαν τον 18ο αιώνα, η τεχνολογία δεν ήταν ανώτερη. Η απάντηση είναι δύσκολη... Στην πραγματικότητα, δεν γνωρίζουμε. Φαίνεται ότι η αιτία ήταν περισσότερο μια ψυχολογική αποξένωση, ένας ενστικτώδης φόβος για τις μηχανές που εξακολουθεί να αντικατοπτρίζεται σε ορισμένες οικονομικά υποβαθμισμένες περιοχές του κόσμου,

όπου τα μεταλλικά άροτρα δεν χρησιμοποιούνται «για να μην δηλητηριάσουν το έδαφος».

Η ύπαιθρος, όταν καλλιεργούνταν, αρδευόταν και φροντιζόταν καλά. Μεγάλες βίλες στέγαζαν πραγματικά εμπορικά κέντρα, μερικά με δικό τους λιμάνι και στόλο. Μικρά αγροτικά σπίτια ήταν επίσης άφθονα, και αξίζει να διευκρινιστεί ότι στον ρωμαϊκό κόσμο, η φτώχεια υπήρχε μόνο σε ορισμένα προάστια μεγάλων πόλεων, όπου συσσωρευόταν ο αυξανόμενος άνεργος πληθυσμός. Αυτό δεν ίσχυε στην ύπαιθρο.

Γενικά, η Ευρώπη και η Βόρεια Αφρική ήταν δασωμένες με τρόπο που μας είναι αδιανόητος σήμερα· τα νερά και ο αέρας δεν ήταν μολυσμένοι, και μετά την Pax Augusta οι δρόμοι ήταν ασφαλείς και είχαν πανδοχεία κατά μήκος των πλευρών τους σχεδιασμένα έτσι ώστε κανένας ταξιδιώτης να μην αναγκάζεται να περάσει τη νύχτα χωρίς στέγη πάνω από το κεφάλι του.

Οι κρυμμένοι ναοί των Μυστηρίων και τα ιερά σπήλαια, καθώς και τα άλση αφιερωμένα στις Θεότητες, έδιναν στο σύνολο μια πνοή θρησκευτικότητας που είχε ήδη χαθεί στις μεγάλες πόλεις, σε μεγάλο βαθμό στα χέρια των επιδεικτικών επίσημων λατρειών και των φιλοσόφων, πολλοί από τους οποίους ήταν σοφιστές, σπέρνοντας αμφιβολία στις ψυχές και δισταγμό στα μυαλά.

Δεν μπορούμε να ολοκληρώσουμε αυτό το έργο χωρίς να αναφερθούμε, πολύ σύντομα, στις αιτίες που προκάλεσαν την πτώση της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας. Καθώς η ρωμαϊκή κουλτούρα και ο πολιτισμός εξαπλώνονταν, αναμειγνύονταν με άλλα στοιχεία, κάποια θετικά και κάποια αρνητικά. Δεν είναι αλήθεια ότι η Ρώμη δεν είχε εφευρετικότητα και όφειλε τα πάντα στους Έλληνες. Η Ρώμη διέθετε τη δική της ιδιαίτερη εφευρετικότητα, επικεντρωμένη σε κοινωνικά ζητήματα, η οποία της επέτρεπε να κάνει αυτό που προηγουμένως προοριζόταν για λίγους εκλεκτούς προσβάσιμο σε εκατομμύρια ανθρώπους. Επιπλέον, πρόσφατη αρχαιολογική έρευνα καταδεικνύει τον βαθμό στον οποίο ο ετρουσκικός πολιτισμός, οι Σάμνιοι και άλλοι λαοί επηρέασαν την προέλευσή του. Όταν αναφερόμαστε σε «θετικά» ή «αρνητικά» στοιχεία, δεν κάνουμε ηθική κρίση, αλλά απλώς εξετάζουμε αν αυτά συνέβαλαν στην ενότητα της Αυτοκρατορίας. Αυτή η ενότητα ήταν πάντα λίγο πολύ σε κίνδυνο και οι εμφύλιοι πόλεμοι κατά τη διάρκεια της Δημοκρατίας και της ίδιας της Αυτοκρατορίας αποδυνάμωσαν

τον πνευματικό, ηθικό και υλικό πλούτο της. Οι συχνές συμμαχίες με βαρβαρικούς λαούς τους έφεραν βίαια από τη Νεολιθική στην Εποχή του Σιδήρου και σιγά σιγά, η Ρώμη έχασε όλα τα διακριτικά της χαρακτηριστικά. Ο θρησκευτικός εκλεκτικισμός του (και, κατά κάποιο τρόπο, η αδιαφορία) αποδείχθηκε μοιραίος και με τον Ιουλιανό, που άδικα αποκαλούνταν «Αποστάτης», ο ιστορικός κύκλος της Ρώμης έφτασε στο τέλος του. Οι «βάρβαροι» δεν βρίσκονταν πλέον εκτός των συνόρων της, αλλά εντός του πολιτικού, κοινωνικού και θρησκευτικού της μηχανισμού. Η Αυτοκρατορία χωρίστηκε στα δύο και γεννήθηκε ο λεγόμενος Μεσαίωνας. Μόνο στο Βυζάντιο, και στη συνέχεια στην Κωνσταντινούπολη, παρέμειναν ίχνη της αρχαίας Ρώμης μέχρι περίπου το έτος 1000. Μετά τις Σταυροφορίες, μια ερειπωμένη πόλη βρισκόταν πίσω από επιβλητικά τείχη, στο έλεος των Τούρκων, οι οποίοι την κατέλαβαν τον 15ο αιώνα με τη συνενοχή μεγάλου μέρους της Ευρώπης, τερματίζοντας τον Μεσαίωνα.

Αυτή η ευχάριστη και «μοντέρνα» καθημερινότητα του πρώτου αιώνα σταδιακά διαλύθηκε στη βιαιότητα και την απλότητα - στοιχεία, ωστόσο, απαραίτητα για την ανανέωση των κύκλων. Είναι πιθανό ότι και ο πολιτισμός μας θα φτάσει στη στιγμή της αποσύνθεσής του, ώστε η γη, τα νερά, ο αέρας και η ανθρωπότητα να μπορέσουν να γίνουν ξανά αγνά. Αυτό δεν έχει καμία σχέση με υποτιθέμενες θεϊκές κατάρεις ή το τέλος του κόσμου, το οποίο τόσοι πολλοί τσαρλατάνοι έχουν κηρύξει εδώ και χιλιετίες, αλλά μάλλον με τον ίδιο τον φυσικό νόμο των κύκλων, αυτόν που υπαγορεύει ότι τη μία μέρα διαδέχεται η νύχτα και την άλλη η μέρα· ότι υπάρχουν χειμώνες και καλοκαίρια, και ούτω καθεξής.

Κι όμως, ο φιλόσοφος κλείνει τα μάτια του και ονειρεύεται έναν κόσμο όπου η ομορφιά δεν παραμορφώνεται, η νεότητα δεν γερνάει, όπου, όπως είπε ο Αύγουστος στο Ara Pacis (Βωμός της Αυγούστειας Ειρήνης), «ο χαρταετός δεν κυνηγάει το περιστέρι».

Αν αυτός ο κόσμος υπάρχει, δεν θα βρίσκεται σε αυτό το επίπεδο της συνείδησης... είναι αδύνατο εδώ... αλλά είναι πάντα καλό και απαραίτητο να ονειρευόμαστε τα αδύνατα, αυτά τα θεϊκά ψέματα που είναι αλήθειες για την Ψυχή... μέχρι η Ψυχή να αναστηθεί και να έρθει να κατοικήσει σε αυτές τις άλλες άφθαρτες αλήθειες, πέρα από τον χρόνο με τους κόκκους άμμου της.

Ποια να είναι άραγε η αιτία που σήμερα ο Στωικισμός έχει επηρεάσει τον κόσμο μας τόσο πολύ; Χρειάζεται να ταξιδέψουμε στο παρελθόν για να δούμε πως αυτά τα θεμέλια του Ρωμαϊκού πολιτισμού που βρίσκονται διάσπαρτα σε όλη την Ευρώπη κάτω από τις σύγχρονες πόλεις έχουν όχι μόνο μια υπόσταση υλική, αλλά κυρίως μια ψυχική, νοητική και πνευματική. Μια ματιά στα έργα των Φιλοσόφων μας δίνει μια καλή αίσθηση για το πως ζούσαν οι άνθρωποι εκείνη την εποχή.

Ας πάρουμε για παράδειγμα τα λόγια του Αίλιου Αριστείδη (Publius Aelius Aristides), του Έλληνα ρήτορα του 2ου αιώνα μ.Χ., σύγχρονο της εποχής των Αντωνίνων και του Μάρκου Αυρηλίου. Το έργο του «Εἰς Ῥώμην» είναι ένας από τους σημαντικότερους πανηγυρικούς λόγους για τη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία. Εκφωνήθηκε περίπου το 144 μ.Χ., επί αυτοκράτορα Πίου Αντωνίνου, αλλά θεωρείται χαρακτηριστική έκφραση της «χρυσής εποχής» που κορυφώθηκε με τον Μάρκο Αυρήλιο. Το απόσπασμα αυτό για τον Rostovtzeff που ήταν ένας από τους σημαντικότερους Ρώσους ιστορικούς και αρχαιολόγους του 20ού αιώνα, θεωρείται στο έργο του Social and Economic History of the Roman Empire, ως «η καλύτερη συνολική εικόνα της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας του 2ου αιώνα, η πιο λεπτομερής και πιο πλήρης που έχουμε στη διάθεσή μας, καθώς δεν αποτελεί μόνο έκφραση ειλικρινούς θαυμασμού για το μεγαλείο της αυτοκρατορίας αλλά και ένα αριστούργημα στοχαστικής και βάσιμης πολιτικής ανάλυσης» (1)

Εγκώμιον εις Ῥώμην – «Οι πόλεις λάμπουν από ομορφιά και χάρη»

Χαρακτηριστικά λοιπόν αναφέρει ο Αίλιος Αριστείδης: «Σαν σε πανηγύρι η οικουμένη όλη έχει πετάξει πια από πάνω της την παλιά σιδερένια φορεσιά, και ελεύθερη στρέφεται στις χαρούμενες απολαύσεις και στον πολιτισμό. Οι πόλεις ξέχασαν τις παλιές τους διαμάχες, και μόνο μια αντιζηλία έχει απομείνει: ποια θα είναι η πιο ευχάριστη και η πιο όμορφη. Παντού βλέπεις γυμναστήρια, κρήνες, προπύλαια, ναούς, εργαστήρια, δασκάλους και σχολεία. Θα μπορούσε κανείς, χρησιμοποιώντας ιατρική φρασεολογία, να πει ότι η οικουμένη, άρρωστη από γεννησιμιού της, τώρα πια βρήκε την υγεία της. Τα δώρα σου είναι αστέιρευτο ποτάμι που κυλά σε όλες τις πόλεις, κι είναι αδύνατο να βρεις ένα τόπο πιο ευνοημένο από άλλον, γιατί η γενναιοδωρία σου μοιράζεται ακριβοδίκαια σε όλους. Οι πόλεις λάμπουν από ομορφιά και χάρη, κι η γης είναι στολισμένη σαν βασιλικός κήπος. Οι καπνοί των μαχών στις πεδιάδες κι οι πυρσοί του πολέμου, ωσάν να τους φύσηξε ο δυνατός αέρας, σκόρπισαν πέρα από στεριά και θάλασσα, κι αντί γι' αυτά βλέπεις μιαν ανείπωτη ομορφιά, βλέπεις αμέτρητους αθλητικούς αγώνες και παιδιές, και γιορτές που δεν σταματούν ποτέ - θαρρείς και οι γιορτές είναι το άσβεστο ιερό πυρ που μεταφέρεται πότε εδώ και πότε εκεί και πάντα κάπου ανάβει, κι οι άνθρωποι το τιμούν με αξιοσύνη. Μόνοι αξιολύπητοι είναι όσοι ζουν έξω από την επικράτειά σας, όπου κι αν βρίσκονται, και στερούνται τέτοια αγαθά. Και κείνο που άκουγες να το λεν οι πάντες, ότι η γη

είναι μάννα και πατρίδα όλων, το επαληθεύσατε εσείς με τον καλύτερο τρόπο. Σήμερα Έλληνες και Βάρβαροι μπορούν ελεύθερα να ταξιδέψουν όπου θέλουν, με χέρια άδεια είτε γεμάτα, από τόπο σε τόπο. Και πάντα να θαρρούν πως βρίσκονται σε πάτριο έδαφος: τις πύλες της Κιλικίας δεν τις φοβάται πια κανείς, μήτε τα στενά περάσματα από την Αραβία στην Αίγυπτο. Κανείς δεν έχει να φοβηθεί άγριες φυλές, δύσβατα βουνά, φαρδιά ποτάμια. Αρκεί να είναι κανείς Ρωμαίος ή υπήκοός σας, και θα νιώσει ασφαλής. Τα λόγια του Ομήρου, «η γη είναι πάντων κοινή», τα κάνατε πραγματικότητα, γιατί τακτοποιήσατε τον κόσμο ολόκληρο, δαμάσατε τα ποτάμια χτίζοντας αμέτρητες γέφυρες, ανοίξατε δρόμους αμαξιτούς μέσα από τα βουνά, γεμίσατε την έρημο με σταθμούς και φυλάκια και εξημερώσατε τον κόσμο όλο με τάξη και μέθοδο.»

Ιατρική - Γαληνός - “Ο άριστος γιατρός είναι φιλόσοφος”

Είναι η ίδια αυτή περίοδος που η ιατρική επιστήμη γνώρισε την ακμή της, μέσα από τον Γαληνό, ο οποίος αποτελούσε από μόνος του μια σχολή ιατρικής και έγραψε το έργο μεταξύ άλλων “*Quod optimus medicus sit quoque philosophus*” - «Ότι ο άριστος γιατρός είναι και φιλόσοφος». Αυτό το έργο περίπου 20 σελίδων μας μιλάει για τη λογική που χρειάζεται η ιατρική (για σωστή διάγνωση), τη φυσική φιλοσοφία (για την κατανόηση του σώματος), και την ηθική φιλοσοφία (για ενάρετη άσκηση του επαγγέλματος) που ήταν οι θεμέλιοι πυλώνες του Στωικισμού έτσι κι αλλιώς. Μια λογική κρίση, η κατανόηση της φύσης και μια ακλόνητη ηθική βούληση και συμπεριφορά μέσα από τις καθημερινές πράξεις ήταν το ιδανικό του Στωικού. Βλέπουμε λοιπόν ότι όχι μόνο μιλάμε για έναν πολιτισμό σε ακμή την περίοδο του Στωικού Μάρκου Αυρήλιου αλλά και για μια από τις πιο χρυσές εποχές της ανθρώπινης ιστορίας.

Ο Στωικισμός στην Πολιτεία και το Δίκαιο ως “ανθρωπισμός”

Ο Στωικισμός παρείχε σημαντικό ηθικό υπόβαθρο στην πολιτική κουλτούρα της εποχής την περίοδο της Pax Romana («Ρωμαϊκή Ειρήνη»), η οποία εκτείνεται

περίπου από το 27 π.Χ. έως το 180 μ.Χ. Όπως αναφέρθηκε ήδη θεωρείται μία από τις πιο σταθερές και ευημερούσες εποχές της αρχαιότητας λόγω της πολιτικής σταθερότητας, της οικονομικής ανάπτυξης, της ασφάλειας των εμπορικών δρόμων και της αποτελεσματικής διοίκησης σε μια τεράστια γεωγραφική έκταση μεταξύ άλλων. Ιδιαίτερα σημαντική υπήρξε η περίοδος των λεγόμενων «Πέντε Καλών Αυτοκρατόρων» — του Νέρβα, του Τραϊανού, του Αδριανού, του Αντωνίνου Πίου και του Μάρκου Αυρήλιου. Η διακυβέρνησή τους χαρακτηρίστηκε από ομαλές μεταβιβάσεις εξουσίας, σεβασμό στους νόμους και μέριμνα για τη δημόσια διοίκηση. Για τον ιστορικό Εδουάρδο Γίββων, η εποχή αυτή υπήρξε τόσο επιτυχημένη ώστε έγραψε στο έργο του, *“Η άνοδος και η πτώση της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας”* ότι, αν κάποιος καλούνταν να υποδείξει την πιο ευτυχημένη και ευημερούσα περίοδο της ανθρώπινης ιστορίας, θα επέλεγε τα χρόνια από τον θάνατο του Δομιτιανού έως την άνοδο του Κομμόδου, δηλαδή ακριβώς την εποχή των Πέντε “Καλών” Αυτοκρατόρων.

Η επιτυχία αυτής της περιόδου συνδέεται συχνά με την ισχυρή επιρροή του Στωικισμού στη ρωμαϊκή πολιτική και πνευματική ζωή. Ο Στωικισμός, που είχε αναπτυχθεί αρχικά στον ελληνικό κόσμο, βρήκε ιδιαίτερη απήχηση στη Ρώμη και μέσω φιλοσόφων όπως ο Σενέκας και ο Επικτήτος. Οι Στωικοί θεωρούσαν ότι όλοι οι άνθρωποι αποτελούν μέλη μιας κοινής παγκόσμιας κοινότητας και ότι η εξουσία οφείλει να ασκείται με δικαιοσύνη, αυτοσυγκράτηση και αίσθηση ευθύνης. Στα “Εις Εαυτόν”, ο Μάρκος Αυρήλιος παρουσιάζει την εξουσία ως καθήκον απέναντι στο σύνολο και όχι ως προσωπικό προνόμιο, εκφράζοντας με τον πιο χαρακτηριστικό τρόπο το Στωικό ιδεώδες της διακυβέρνησης.

Αν και η σταθερότητα της Pax Romana οφειλόταν σε πολλούς παράγοντες — στρατιωτικούς, διοικητικούς και οικονομικούς — η στωική φιλοσοφία προσέφερε ένα σημαντικό ηθικό υπόβαθρο για την πολιτική κουλτούρα της εποχής και το ιδεώδες της ενάρετης διακυβέρνησης. Αυτή η ορθολογιστική περίοδος, στηριγμένη στην ηθική είναι που συνέβαλε στη διαμόρφωση ορισμένων από τις σημαντικότερες αρχές του ρωμαϊκού δικαίου, ιδίως της έννοιας του φυσικού δικαίου (ius naturale).

Ο Ρωμαίος πολιτικός και φιλόσοφος Κικέρων, επηρεασμένος έντονα από τον στωικισμό, διατύπωσε την άποψη ότι υπάρχει

ένας «αληθινός νόμος», σύμφωνος με τη φύση και τη λογική, ο οποίος είναι κοινός για όλους τους ανθρώπους πέραν από καταγωγή, γλώσσα ή κοινωνική θέση. Η ιδέα αυτή επηρέασε μεταγενέστερους Ρωμαίους νομικούς και συνέβαλε στην ανάπτυξη του φυσικού δικαίου, δηλαδή της αντίληψης ότι ορισμένα δικαιώματα και αρχές δικαιοσύνης είναι καθολικά και δεν εξαρτώνται από τις αποφάσεις ενός ηγεμόνα ή μιας πόλης. Η ιδέα αυτή ήταν ιδιαίτερα σημαντική για τη Ρώμη, η οποία κυβερνούσε λαούς από τρεις ηπείρους και χρειαζόταν μια πιο οικουμενική αντίληψη δικαιοσύνης από εκείνη των παραδοσιακών πόλεων-κρατών.

Η επίδραση αυτή έγινε ιδιαίτερα εμφανής κατά τη διάρκεια της Pax Romana, όταν η Ρώμη επιδίωξε να εφαρμόσει ένα σχετικά ενιαίο νομικό σύστημα σε εκατομμύρια ανθρώπους διαφορετικών εθνοτήτων. Οι έννοιες της ισότητας ενώπιον του νόμου, της κοινής ανθρώπινης φύσης και της οικουμενικής δικαιοσύνης, που προέρχονταν σε μεγάλο βαθμό από τη στωική φιλοσοφία, αποτέλεσαν θεμέλια του ρωμαϊκού δικαίου. Πολλοί ιστορικοί του δικαίου θεωρούν ότι μέσω της Ρώμης οι στωικές ιδέες πέρασαν αργότερα στη χριστιανική πολιτική σκέψη, στη θεωρία των φυσικών δικαιωμάτων και τελικά στα σύγχρονα συνταγματικά κράτη.

Γι’ αυτό, η ιδέα ότι όλοι οι άνθρωποι συμμετέχουν στην ίδια λογική φύση οδήγησε στην ανάπτυξη του φυσικού δικαίου αλλά και η ίδια η Στωική αντίληψη της οικουμενικής ανθρώπινης κοινότητας ή αλλιώς ο πολίτης του κόσμου συνέβαλε στην ανάπτυξη του δικαίου των εθνών.

Εάν η φιλοσοφία μπόρεσε λοιπόν να θέσει κάποιους σπόρους που έδωσαν καρπούς την εποχή της Αρχαίας Ρώμης είναι δική μας ευθύνη σήμερα να τους βρούμε και να τους φέρουμε στο Φως, όχι για να προβάλουμε ξανά αρχαίους πολιτισμούς λησμονώντας τους, αλλά για να μπορέσει ο δρόμος μας να φωτιστεί από αξίες και ιδανικά που είναι πάντα επίκαιρα και να μπορέσουμε να φέρουμε μαζί μας κάτι από το “αιώνιο” παρόν της αναζήτησης της σοφίας.

Πηγές:

- Τα εις εαυτόν, Μάρκος Αυρήλιος, Εκδόσεις Θυραθέν (1)
- Η άνοδος και η πτώση της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, Εδουάρδος Γίββων
- Ulpian, Natural law and Stoic influence, Tony Honoré, https://brill.com/view/journals/lega/78/1-2/article-p199_9.xml
- Γαληνός - Quod optimus medicus sit quoque philosophus

[Ε]κινώντας μια αναδρομή στη γενικότερη ιστορία της αρχαίας Ρώμης και αναζητώντας στοιχεία σχετικά με τη θέση της γυναίκας στη ρωμαϊκή κοινωνία, συναντάμε αντιφατικές πληροφορίες. Από τη μία πλευρά, μαθαίνουμε από διάφορες πηγές ότι οι περισσότερες γυναίκες είχαν ελάχιστα δικαιώματα στη δημόσια ζωή, με τον ρόλο τους να περιορίζεται στη διαχείριση της οικογένειας και της οικίας τους. Πληροφορούμαστε, επίσης, για τη δράση κοινωνικά ανώτερων γυναικών, οι οποίες συμμετείχαν σε ίντριγκες που σημάδεψαν κυρίως την παρακμή αυτού του πολιτισμού.

Και όμως... Μια πιο ενδελεχής έρευνα μπορεί να μας αποκαλύψει την αθέατη ή λιγότερο γνωστή πλευρά της ιστορίας των Ρωμαίων γυναικών. Εκείνων των γυναικών που, ως μικρές υποσημειώσεις στις σελίδες της συμβατικής ιστορίας, διαδραμάτισαν σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση ενός πολιτισμού που εμπνεύστηκε από τα ελληνικά ιδεώδη και στη συνέχεια έθεσε τα θεμέλια του δυτικού πολιτισμού όπως τον γνωρίζουμε σήμερα.

Οι σημαντικότερες εκπρόσωποι της στωικής φιλοσοφίας

Ο στωικισμός, αν και γεννήθηκε στην Αθήνα του 3ου αιώνα π.Χ., γνώρισε ιδιαίτερη άνθηση στη Ρώμη και επηρέασε σημαντικά την κοινωνική και πολιτική της ζωή. Σε μια κοινωνία που παρουσιάζεται ως βαθιά πατριαρχική, οι στωικοί υιοθέτησαν πιο θετικές στάσεις απέναντι στη συμμετοχή των γυναικών στην πνευματική ζωή, αναγνωρίζοντας ότι και οι γυναίκες μπορούν να καλλιεργήσουν την αρετή και τη φιλοσοφική σκέψη. Έτσι, ανακαλύπτουμε γυναίκες που είχαν την ευκαιρία να διαδραματίσουν ενεργό ρόλο ως προστάτιδες, μαθήτριες ή δασκάλες της φιλοσοφίας.

Μια εμβληματική μορφή υπήρξε η Πορκία η Νεότερη, που έζησε στη Ρώμη τον 1ο αι. π.Χ., σε μια ιδιαίτερα ταραγμένη πολιτική εποχή. Ως κόρη του στωικού φιλοσόφου Κάτωνα του Νεότερου, διδάχθηκε από νεαρή ηλικία τη στωική φιλοσοφία, την οποία εφάρμοσε έως το τέλος της ζωής της. Παρόλο που τη γνωρίζουμε κυρίως μέσα από έργα της κλασικής λογοτεχνίας και του θεάτρου, καθώς υπήρξε σύζυγος του Βρούτου, η ιστορικότητά της δεν αμφισβητείται.

Κύρια πηγή μας αποτελεί ο Πλούταρχος, ο οποίος αναφέρεται στη σωφροσύνη και το μεγαλείο της ψυχής της. Την παρουσιάζει ως μια όμορφη γυναίκα, αφοσιωμένη στη φιλοσοφία, προικισμένη με γενναίο και συνετό πνεύμα, η οποία δεν δίστασε να δοκιμάσει τον εαυτό της, χαράσσοντας βαθιά τον μηρό της με ένα μαχαίρι. Αφού είχε αποδείξει την αγάπη και τη

Ευτυχή ονομάζουμε εκείνο μόνο τον άνθρωπο, για τον οποίο τίποτα δεν θεωρείται καλό ή κακό παρά μόνο ο καλός ή ο κακός νους· εκείνο τον άνθρωπο που θεραπεύει την εντιμότητα, που του αρκεί η αρετή, που τα τυχαία συμβάντα δεν του προκαλούν ούτε έπαρση ούτε συντριβή [...].

Σενέκας

δύναμή της, αντέχοντας τον φοβερό πόνο και τον πυρετό του τραυματισμού, ζήτησε από τον Βρούτο να της εμπιστευτεί τις κρυφές του σκέψεις και τα σχέδιά του για τη δολοφονία του Ιουλιού Καίσαρα.

Όμως και ο Βρούτος έτρεφε μεγάλη αγάπη και απεριόριστο σεβασμό για εκείνη, θρηνώντας βαθιά τον θάνατό της. Μάλιστα, ο Ρωμαίος πολιτικός και φιλόσοφος Κικέρων του έστειλε μια παρηγορητική επιστολή, αναφέροντας πως κατανοεί τον πόνο του, αφού είχε χάσει μια γυναίκα που «όμοιά της δεν υπήρξε πάνω στη γη».

Η Αρρία η Πρεσβύτερη (1ος αι. μ.Χ.) ήταν φιλόσοφος της οποίας η ζωή χαρακτηρίστηκε από το στωικό ήθος. Ωστόσο, ήταν ο τρόπος του θανάτου της που έμεινε στην ιστορία ως παράδειγμα ψυχικής δύναμης και θάρρους. Πιο συγκεκριμένα, σύζυγός της ήταν ο Καικίνας Παίτος, ο οποίος το 42 μ.Χ. έλαβε μέρος σε μια αποτυχημένη εξέγερση εναντίον του αυτοκράτορα Κλαυδίου. Όπως μας παραδίδει ο Πλίνιος ο Νεότερος, ο Καικίνας συνελήφθη και διατάχθηκε να αυτοκτονήσει, όμως την τελευταία στιγμή δίστασε. Τότε η Αρρία τράβηξε το ξίφος από το θηκάρι, το βύθισε στο στήθος της και έπειτα το

πρόσφερε στον σύζυγό της με τα λόγια: «Non dolet, Paete» («Δεν πονάει, Παίτε»).

Η πράξη αυτή, παράδειγμα ηρωισμού και αφοσίωσης, την κατέστησε διαχρονικό πρότυπο στωικής αταραξίας και αυτοκυριαρχίας. Σε αυτήν μπορούμε να δούμε τη στωική αποδοχή της μοίρας με αξιοπρέπεια, αλλά και την έλλειψη φόβου απέναντι στον θάνατο, όταν αυτός αποτελεί τον μόνο δρόμο που οδηγεί στην αρετή και την ηθική ακεραιότητα.

Η Φαννία (1ος-2ος αι. μ.Χ.) υπήρξε εγγονή της Αρρίας της Πρεσβύτερης και θεωρείται από πολλούς ιστορικούς πρότυπο Ρωμαίας γυναίκας. Έχοντας κληρονομήσει το αδάμαστο πνεύμα της γιαγιάς της, αλλά και την προσήλωσή της στα στωικά ιδεώδη, αντιστάθηκε σθεναρά στην τυραννία ορισμένων αυτοκρατόρων.

Όταν ο σύζυγός της, Ελβίδιος Πρίσκος, πολιτικός και επίσης στωικός φιλόσοφος, εξορίστηκε δύο φορές για τις φιλελεύθερες και αντιπολιτευτικές του απόψεις, η Φαννία δεν δίστασε να τον ακολουθήσει στην εξορία. Αργότερα, όταν ο Ελβίδιος εκτελέστηκε από τον Δομιτιανό και η Φαννία κατηγορήθηκε ότι είχε ζητήσει από τον φιλόσοφο Σενέκιο να συγγράψει τη

βιογραφία του συζύγου της, εκείνη στάθηκε ατάραχη απέναντι στο δικαστήριο. Όχι μόνο δεν αρνήθηκε την κατηγορία, αλλά επιβεβαίωσε θαρραλέα πως είχε παραδώσει στον Σενέκιο τα ημερολόγια του συζύγου της. Η παραδοχή αυτή την οδήγησε σε δήμευση της περιουσίας της και, εν τέλει, στην εξορία, στην οποία πήρε μαζί της τα βιβλία που η Σύγκλητος είχε διατάξει να κατασχεθούν και να καταστραφούν.

Με αυτόν τον τρόπο διαφύλαξε τα γραπτά και τη μνήμη του συζύγου της, εξασφαλίζοντας ότι οι ιδέες του δεν θα ξεχαστούν. Ο Πλίνιος ο Νεότερος στις «Επιστολές» του την αποκαλεί σπουδαία γυναίκα, εξαίροντας το ισχυρό της πνεύμα, τη θαυμάσια ψυχή της, την αξιοπρέπεια και την πίστη της. Έτσι, η Φαννία ενσαρκώνει το πρότυπο της γυναίκας φιλοσόφου που αντιμετωπίζει με στωική υπομονή και αντοχή τις δυσκολίες της ζωής, υπερασπίζοντας με μεγάλο προσωπικό κόστος την αλήθεια και τη δικαιοσύνη.

Και βέβαια, δεν μπορούμε να παραλείψουμε την Αννία Κορνηφικία Φαυστίνα τη Νεότερη (2ος-3ος αι. μ.Χ.), κόρη του φιλοσόφου-αυτοκράτορα Μάρκου Αυρήλιου. Ίσως δεν είναι τόσο γνωστή όσο ο αδελφός της, Κόμμοδος, ή η αδελφή της, Λουκίλλα. Ωστόσο, μαρτυρίες συγχρόνων της αναφέρουν ότι έζησε σύμφωνα με τις αρχές της στωικής φιλοσοφίας που της είχε μεταλαμπαδέψει ο πατέρας της, συμβάλλοντας καθοριστικά στην πνευματική ζωή της εποχής της.

Η φιλοσοφική της παιδεία και η στωική της διαμόρφωση αντανακλώνται στον τρόπο με τον οποίο αντιμετώπισε τις δοκιμασίες που υπέστη όταν ο Κόμμοδος έγινε αυτοκράτορας και διέταξε τον θάνατο του συζύγου, του γιου της και άλλων μελών της οικογένειάς της. Επέζησε μόνο προσωρινά από τις πολιτικές εκτελέσεις, καθώς κάποια χρόνια αργότερα ο αυτοκράτορας Καρακάλλας διέταξε τον θάνατό της. Όπως παραδίδει ο ιστορικός Δίων Κάσσιος, η Αννία αναφώνησε: «Φτωχή, δυστυχισμένη ψυχή μου, παγιδευμένη σε ένα ανάξιο σώμα, βγες έξω, ελευθερώσου, δείξε τους ότι είσαι κόρη του Μάρκου Αυρήλιου!». Και, αφού αφαίρεσε τα κοσμήματά της, άνοιξε τις φλέβες της και πέθανε.

Έτσι, η ήσυχη και αξιοπρεπής ζωή της, αλλά και η αταραξία της κατά τη στιγμή του θανάτου της, καταδεικνύουν την αφοσίωσή της στα στωικά ιδεώδη. Θα μπορούσαμε να πούμε ότι έζησε και πέθανε ως γνήσιο τέκνο του μεγάλου φιλοσόφου-αυτοκράτορα Μάρκου Αυρήλιου.

Τέλος, αν και το θέμα του παρόντος άρθρου αφορά τις σημαντικότερες στωικές φιλοσόφους της αρχαίας Ρώμης,ας μας επιτραπεί μια ειδική μνεία σε κάποιες ακόμη γυναίκες. Εκείνες που, έχοντας αποκτήσει φιλοσοφική διαμόρφωση (στωική, επικούρεια, πυθαγόρεια ή άλλη) και όντας πολιτικά ισχυρές, δεν χρησιμοποίησαν τη δύναμή τους για να εμπλακούν σε ίντριγκες. Αντιθέτως, δημιούργησαν λαμπρούς πνευματικούς κύκλους με τη συμμετοχή ρητόρων και φιλοσόφων, προστάτευσαν θεσμικά τη λειτουργία των φιλοσοφικών σχολών και διαπαιδαγόγησαν τα παιδιά τους σύμφωνα με τις αρχές των φιλοσοφικών διδασκαλιών της εποχής τους.

Ενδεικτικά αναφέρονται εδώ οι γεννημένες στη Ρώμη Κορνηλία Σκιπίωνις Αφρικάνα (κόρη του Σκιπίωνα Αφρικανού), Ιουλία Δόμνα (σύζυγος του αυτοκράτορα Σεπτίμιου Σεβήρου), Πλωτίνη (σύζυγος του αυτοκράτορα Τραϊανού) και Δομιτία Λουκίλλα (μητέρα του αυτοκράτορα Μάρκου Αυρήλιου).

Η αρετή των γυναικών φιλοσόφων μέσα από τα μάτια των στωικών

Βασικός υπέρμαχος του δικαιώματος της γυναίκας στη μάθηση και στη φιλοσοφική παιδεία υπήρξε ο μεγάλος στωικός φιλόσοφος Σενέκας. Σε αντίθεση με τις επικρατούσες απόψεις της εποχής του, υποστήριζε ότι οι γυναίκες έχουν την ίδια οξύτητα πνεύματος με τους άνδρες και την ίδια ικανότητα να κατανοούν σύνθετες ηθικές έννοιες. Κατέκρινε τους άνδρες που περιόριζαν τις γυναίκες σε οικιακές εργασίες και θεωρούσε ότι η αρετή δεν έχει φύλο. Για τον Σενέκα, η άσκηση της φιλοσοφίας ήταν και είναι το μοναδικό εργαλείο που μπορεί να βοηθήσει μια γυναίκα να διαχειριστεί την απώλεια.

Παρομοίως, ο Μουσώνιος Ρούφος, σημαντικός στωικός φιλόσοφος και δάσκαλος του Επίκτητου, υποστήριζε την ισότητα των φύλων ως προς την ευκαιρία που προσφέρει η μελέτη της φιλοσοφίας. Θεωρούσε ότι οι γυναίκες είναι εξίσου ικανές με τους άνδρες να επιτύχουν τη σοφία και την αρετή.

Σημαντική είναι και η θεώρηση του Μάρκου Αυρήλιου, ο οποίος στο έργο του «Τα εις εαυτόν» αναφέρει για τη μητέρα του ότι εκείνη ενθάρρυνε την κλίση του προς τη φιλοσοφία, του δίδαξε τον σεβασμό προς το Θείο, του έμαθε τις αρετές της γενναιοδωρίας και της αποχής από κακές πράξεις και σκέψεις, και του έδειξε τη σημασία της απλότητας στην καθημερινή του ζωή· μια φυσική απλότητα που του επέτρεψε να κοιμάται πάντα

στο πάτωμα, παρά την αριστοκρατική του καταγωγή.

Αυτή ήταν περιληπτικά η ιστορία των γυναικών στωικών φιλοσόφων της αρχαίας Ρώμης: των γνωστών αλλά και των αγνώστων γυναικών που υπερέκρασαν τα κοινωνικά εμπόδια και αξιοποίησαν στο έπακρο τις δυνατότητες που τους δόθηκαν. Η αφοσίωσή τους στα στωικά ιδεώδη καταδεικνύεται από τον τρόπο με τον οποίο διαχειρίστηκαν τόσο τη ζωή όσο και τον θάνατό τους. Η παρηρησία, η αξιοπρέπεια, η ψυχική σταθερότητα, η εσωτερική γαλήνη, η αταραξία, η πίστη στο καθήκον και η ανιδιοτελής αγάπη αποτελούν μερικά μόνο στοιχεία που τις κατέστησαν πυλώνες της ρωμαϊκής κοινωνίας και του ρωμαϊκού πολιτισμού.

Όλοι οι άνθρωποι μπορούμε να μάθουμε από το λαμπρό τους παράδειγμα, επειδή οι αρετές δεν αποτελούν προνόμιο ενός και μόνο φύλου. Άλλωστε, σύμφωνα με την άχρονη σοφία, η ανθρώπινη ψυχή δεν έχει φύλο ούτε περιορίζεται σε μια ιστορική εποχή. Ωστόσο, οι γυναίκες του σήμερα μπορούν να εμπνευστούν από το παράδειγμά τους: το πρότυπο της φιλοσόφου συζύγου, ερωμένης, μητέρας, παιδαγωγού και μέντορα. Ίσως έτσι να μπορέσουν και εκείνες να μάθουν να

ξεπερνούν τους πιθανούς φόβους και τις ανασφάλειές τους, ώστε να ζουν πιο ελεύθερες και ευτυχισμένες, πάντα κυρίες της ζωής και της μοίρας τους.

Πηγές

Βιβλιογραφία:

- Αβραμίδης, Γ. (μτφρ.) (2009). Μάρκος Αυρήλιος: Τα εις εαυτόν. Αθήνα: Εκδόσεις Θύραθεν
- Baldson, J.P.V.D. (1984). Ρωμαίες γυναίκες: η ιστορία και τα έθιμά τους. Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης
- Crist, K. (1984). The Romans. London: Chatto & Windus.
- Dilke, O.A.W. (1975). The ancient Romans: How they lived and worked. UK: David & Charles.
- Καρκοπινό, Ζ. (1971). Η καθημερινή ζωή στη Ρώμη. Αθήνα: Εκδόσεις Ωκεανός
- Ομάδα (μτφρ.) (1993). Πλούταρχος: Βίοι παράλληλοι: Δίων-Βρούτος. Αθήνα: Εκδόσεις Κάκτος
- Ομάδα (μτφρ.) (1993). Πλούταρχος: Βίοι παράλληλοι: Φωκίων-Κάτων. Αθήνα: Εκδόσεις Κάκτος
- Πετρόχειλος, Ν. (μτφρ.) (2025). Σενέκας: Για μια ευτυχισμένη ζωή. Αθήνα: Εκδόσεις Πατάκη
- Scullard, H.H. (1935). A history of the Roman world. London: Methuen & Co Ltd

Internet:

- Tomas Kucera, T. (2025). Stoicism And Women: The lives Of Porcia, Arria, Fannia and more <https://thegeekyleader.com/2025/01/05/stoicism-and-women-the-lives-of-porcia-arria-fannia-and-more/>

Η Ρώμη ιδρύθηκε το 753 π.Χ. και ξεκίνησε με πρώτο βασιλιά τον Ρωμύλο, μετά τον Νουμά Πομπίλιο και πέντε ακόμη βασιλιάδες. Στη συνέχεια το πολίτευμα έγινε δημοκρατία και το 27 π.Χ. η σύγκλητος αγόρευσε τον Οκταβιανό Αύγουστο πρώτο αυτοκράτορα και έτσι ξεκίνησε η Ρωμαϊκή αυτοκρατορία.

Σε όλη αυτή τη διάρκεια παρατηρούμε τις παρακάτω διακρίσεις των φυσικών προσώπων στην κοινωνική ιεραρχία:

- **Homines liberi:** ελεύθεροι άνθρωποι
- **Servi:** δούλοι.
- **Libertini:** απελεύθεροι.
- **Cives Romani:** Ρωμαίοι πολίτες.
- **Peregrini:** ξένοι.
- **Coloni:** κάτοικοι της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας, καλλιεργητές αγροτικών κτημάτων, συνδεδεμένοι με τη γη (coloni adscripticii: εγγεγραμμένοι καλλιεργητές). Αυτοί ορίστηκαν μετά την περίοδο του Διοκλητιανού.

Η έννοια του Ρωμαίου πολίτη (civis Romanus) αποτελούσε την πιο ισχυρή νομική ιδιότητα στον αρχαίο κόσμο, προσφέροντας προνόμια, προστασία και δικαιώματα (δικαίωμα ψήφου, ιδιοκτησίας, δίκαιης δίκης). Αρχικά περιοριζόταν στους ελεύθερους άνδρες της Ρώμης, αλλά σταδιακά επεκτάθηκε, καλύπτοντας το 212 μ.Χ. σχεδόν όλους τους ελεύθερους κατοίκους της Αυτοκρατορίας με το διάταγμα του Καρακάλλα (Constitutio Antoniniana).

Βασικά Χαρακτηριστικά της Ρωμαϊκής Ιδιότητας του Πολίτη

Η ρωμαϊκή ιδιότητα του πολίτη δεν εξαρτιόταν από την εθνική καταγωγή, αλλά από τη νομική σχέση με το ρωμαϊκό κράτος, επιτρέποντας σε άτομα από διάφορες περιοχές να ενσωματωθούν στην αυτοκρατορία.

Εξέλιξη: Στην αρχή της Δημοκρατίας, η υπηκοότητα δινόταν σπάνια εκτός Ρώμης. Μετά τον Κοινωνικό Πόλεμο (91-88 π.Χ.), επεκτάθηκε σε όλους τους ελεύθερους κατοίκους της Ιταλίας. Ο πόλεμος αυτός έγινε μεταξύ των κατοίκων της Ρώμης και των κατοίκων των επαρχιών οι οποίοι συμμετείχαν στους πολέμους της Ρώμης και απαίτησαν δικαιώματα. Οι Ρωμαίοι νίκησαν, όμως, παραχώρησαν τα δικαιώματα.

Προνόμια (Iura): Οι Ρωμαίοι πολίτες απολάμβαναν σημαντικά πλεονεκτήματα, όπως απαλλαγή από ορισμένους φόρους, δικαίωμα ψήφου στις ρωμαϊκές συνελεύσεις, δικαίωμα σύναψης νόμιμου γάμου και δικαίωμα ιδιοκτησίας.

Νομική Προστασία: Ένας Ρωμαίος πολίτης δεν μπορούσε να υποστεί βασανιστήρια, μαστίγωμα ή σταύρωση, και είχε το δικαίωμα να εφεσιβάλει οποιαδήποτε ποινή απευθείας στον Αυτοκράτορα.

Οι νόμοι περί provocatio (509 π.Χ. και μετέπειτα): Μια σειρά από νόμους που θεσπίστηκαν από μέλη της οικογένειας των Βαλερίων (gens Valeria), οι οποίοι κατοχύρωναν το θεμελιώδες

δικαίωμα των Ρωμαίων πολιτών να ασκούν έφεση κατά των αποφάσεων των Μαγίστρων ενώπιον της λαϊκής συνέλευσης.

Οι νόμοι Porcia (Lex Porcia) ήταν μια σειρά από ρωμαϊκούς νόμους που ψηφίστηκαν κατά τον 2ο αιώνα π.Χ. (πιθανώς μεταξύ 199 και 184 π.Χ.) με πρωτοβουλία μελών του γένους των Πορκίων (Porcia gens), όπως ο Marcus Porcius Cato.

Αυτοί οι νόμοι ενίσχυσαν το δικαίωμα της provocatio (έφεσης στον λαό) και παρείχαν στους Ρωμαίους πολίτες τρεις βασικές εγγυήσεις:

Απαγόρευση μαστιγώματος: Απαγόρευαν τη σωματική τιμωρία (μαστιγώμα) Ρωμαίων πολιτών.

Προστασία από την εκτέλεση: Καθιστούσαν παράνομη την άμεση εκτέλεση ενός πολίτη χωρίς δίκη.

Δικαίωμα εξορίας: Επέτρεπαν σε έναν πολίτη να αποφύγει τη θανατική ποινή επιλέγοντας την εθελοντική εξορία προτού ολοκληρωθεί η δίκη.

Οι νόμοι αυτοί θεωρήθηκαν σταθμός για τα ατομικά δικαιώματα στη Ρωμαϊκή Δημοκρατία.

Το 212 μ.Χ με διάταγμα (Constitutio Antoniniana) Ο αυτοκράτορας Καρακάλλας (Καίσαρ Μάρκος Αυρήλιος Σεβήρος Αντωνίνος Σεβαστός), παραχώρησε την ιδιότητα του πολίτη σε όλους τους ελεύθερους κατοίκους της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, καταργώντας τη διάκριση μεταξύ Ιταλών και επαρχιωτών. Με το διάταγμα αυτό δόθηκαν προνόμια σε ανθρώπους της επαρχίας αλλά αυξήθηκαν και τα δημοσιονομικά έσοδα.

Η ελληνική μετάφραση του Διατάγματος του Καρακάλλα, όπως σώζεται στον Πάπυρο Giessen 40 και σύμφωνα με την επικρατέστερη αποκατάσταση του κειμένου σε νεοελληνική απόδοση λέει:

“Ο αυτοκράτωρ λέγει τα εξής: Επειδή πάντοτε πρέπει να έχουμε τον νομ και τον λογισμό μας στραμμένο προς το θείο, θεωρώ και εγώ δίκαιο να θέλω να εκφράσω ευχαριστίες προς τους αθάνατους θεούς, που με διαφύλαξαν σώο από μία τέτοια επιβολή στρεφόμενη εναντίον μου. Έτσι, λοιπόν, πιστεύω ότι ο μόνος τρόπος να τους το ανταποδώσω, σε κλίμακα άξια της μεγαλοπρέπειας που ταιριάζει στους θεούς, είναι να προσκομίσω στη λατρεία τους τόσες μυριάδες πιστών, όσοι ενταχθούν στους υπηκόους μου ως Ρωμαίοι πολίτες. Παραχωρώ, λοιπόν, το δικαίωμα του Ρωμαίου πολίτη σε όλους γενικά τους μη πολίτες που κατοικούν στη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία, χωρίς να εξαιρείται

κανείς από το σώμα των πολιτών, εκτός των δεδαιτικίων. Ο λόγος είναι ότι ο λαός δεν οφείλει μόνο να υπομένει τα πάντα, αλλά να λαμβάνει μέρος και στη χαρά της νίκης. Το διάταγμα μου αυτό θα διατρανώσει τη μεγαλοσύνη του ρωμαϊκού λαού.”

Ο όρος «δεδαιτικίου» (λατινικά: dediticii) αναφέρεται σε μια ειδική νομική κατηγορία ατόμων στη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία. Πρόκειται ουσιαστικά για ελεύθερους ανθρώπους, συνήθως πρώην αιχμάλωτους πολέμου ή εγκληματίες που είχαν υποστεί βαρύτερες ποινές, οι οποίοι έχασαν τα πολιτικά τους δικαιώματα. Ορισμένοι ιστορικοί τους ταυτίζουν με μία παλαιότερη κατηγορία υπηκόων χωρίς πολιτικά δικαιώματα, οι οποίοι προέρχονταν από λαούς της Ιταλίας που είχαν παραδοθεί στη Ρώμη και στους οποίους εντάσσονταν και ορισμένοι απελευθερωμένοι δούλοι. Άλλοι μελετητές θεωρούν ότι με τον όρο dediticii δηλώνονταν βάρβαροι οι οποίοι είχαν παραδοθεί άνευ όρων στις ρωμαϊκές δυνάμεις, ενώ άλλοι πάλι τους ταυτίζουν με τους, εξαρτημένους άμεσα από το ρωμαϊκό κράτος, αυτόχθονες κατοίκους της Αιγύπτου και της Καππαδοκίας.

Η απώλεια της ιδιότητας του Ρωμαίου πολίτη μπορούσε να επέλθει:

- Δια της στερήσεως της καταστάσεως της ελευθερίας (capitis deminutio maxima).
- Δια προσχωρήσεως σε άλλη πολιτεία.
- Δια της επιβολής ποινής (capitis deminutio media).

Η έννοια του Ρωμαίου πολίτη ήταν μια ιστορική καινοτομία για τα πολιτικά συστήματα του αρχαίου κόσμου και μια πρακτική εφαρμογή της φιλοσοφίας των Στωικών που μιλούσαν για τον Πολίτη του Κόσμου. Σε εκείνες τις εποχές του θρησκευτικού φανατισμού ήταν ένα πρώτο παράδειγμα ανεξιθρησκίας όπως βρίσκουμε αντίστοιχα και στις ιδέες του Μ. Αλεξάνδρου. Δεν κράτησαν για πολύ, ήταν όμως ένα καλό παράδειγμα.

Βιβλιογραφία

- https://istorias-alitheia.blogspot.com/2016/04/blog-post_19.html Ανάρτηση του Ι. Ιουστίνου Ρωμανού στις 19/4/2016
- <https://opencourses.auth.gr/modules/document/file.php/OCRS152/%CE%A0%CE%B1%CF%81%CE%BF%CF%85%CF%83%CE%B9%CE%AC%CF%83%CE%B5%CE%B9%CF%82%02%20%CE%A4%CE%BF%20%CE%B4%CE%AF%CE%BA%CE%B1%CE%B9%CE%BF%20%CF%84%CF%89%CE%BD%20%CF%80%CF%81%CE%B9%CF%83%CF%8E%CF%80%CF%89%CE%BD.pdf>
- ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ ΑΝΟΙΚΤΑ ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΑ ΜΑΘΗΜΑΤΑ Εισηγήσεις Ρωμαϊκού Δικαίου Ενότητα 2: Το δικαίωμα των προσώπων Παπακωνσταντίνου Καλλιόπη Νομική Σχολή.

Το 146 π.Χ., με την υποταγή της Αχαϊκής Συμπολιτείας και την καταστροφή της Κορίνθου, η Ελλάδα μετατράπηκε σε ρωμαϊκή επαρχία. Ωστόσο, η στρατιωτική νίκη της Ρώμης πυροδότησε μια αντίστροφη, πνευματική εισβολή. Όπως εύστοχα έγραψε ο Ρωμαίος ποιητής Οράτιος: «*Graecia capta ferum victorem cepit*» (Η υποδουλωμένη Ελλάδα αιχμαλώτισε τον άγριο νικητή). Οι δύο κόσμοι δεν συγκρούστηκαν πολιτισμικά, αλλά ενώθηκαν, γεννώντας τον Ελληνορωμαϊκό Πολιτισμό, ο οποίος αποτελεί το θεμέλιο της δυτικής σκέψης.

Η πολιτισμική ώσμωση είχε ξεκινήσει αιώνες πριν, μέσω των ελληνικών αποικιών της Μεγάλης Ελλάδας (*Magna Graecia*) στην ιταλική χερσόνησο. Η πιο καθοριστική μεταφορά υπήρξε το ίδιο το εργαλείο της γραφής: το λατινικό αλφάβητο αποτελεί άμεση εξέλιξη του δυτικού ελληνικού (Χαλκιδικού) αλφαβήτου. Οι Ρωμαίοι υιοθέτησαν τα γραπτά σύμβολα των Ευβοέων αποίκων των Κυμών και τα προσάρμοσαν στη γλώσσα τους, αποκτώντας το μέσο για να οργανώσουν τη διοίκηση και τους νόμους τους.

Οι Ρωμαίοι στα πλαίσια της αφομοίωσης όλων των θρησκειών του κόσμου, εντυπωσιάστηκαν από την ελληνική μυθολογία. Ταύτισαν τις τοπικές τους θεότητες με τους Ολύμπιους θεούς, δανειζόμενοι τους μύθους και τα χαρακτηριστικά τους:

Ο Ζευς έγινε ο *Jupiter*, προστάτης του κράτους.

Η Ήρα έγινε η *Juno* και η Αθηνά μετατράπηκε σε *Minerva*.

Ο Ποσειδώνας έγινε ο *Neptune* και ο Άρης ο *Mars*.

Ο Απόλλωνας (*Apollo*) ήταν ο μοναδικός θεός που οι Ρωμαίοι υιοθέτησαν αυτούσιο, κρατώντας ακόμα και το ελληνικό του όνομα.

Οι Ρωμαίοι διατήρησαν το δικό τους τελετουργικό τυπικό, όμως η ελληνική επίδραση ήταν εκείνη που έδωσε στη θρησκεία τους λογοτεχνικό και καλλιτεχνικό βάθος.

Στην αισθητική, η Ρώμη ξεκίνησε ως μαθητής. Χιλιάδες ελληνικά αγάλματα μεταφέρθηκαν στη Ρώμη ως λάφυρα, ενώ Έλληνες γλύπτες εγκαταστάθηκαν εκεί. Τα περισσότερα κλασικά ρωμαϊκά γλυπτά είναι μαρμάρινα αντίγραφα χαμένων ελληνικών χάλκινων έργων. Οι Ρωμαίοι συνδύασαν τον ελληνικό ιδεαλισμό (τις τέλει ανατομικές αναλογίες) με τον δικό τους ρεαλισμό, αποδίδοντας τα πρόσωπα των αυτοκρατόρων με απόλυτη φυσιογνωμική ακρίβεια.

Στην αρχιτεκτονική, υιοθέτησαν πλήρως το ελληνικό σύστημα (στυλοβάτης, κίονας, επιστύλιο) και τους κλασικούς ρυθμούς: τον Δωρικό, τον Ιωνικό και κυρίως τον Κορινθιακό, που αγαπήθηκε για τη μεγαλοπρέπειά του. Επίσης, χρησιμοποίησαν παραλλαγές τους, όπως τον Τοσκανικό και τον Σύνθετο. Η ρωμαϊκή καινοτομία ήταν η προσθήκη του σκυροδέματος, της ασίδας και του θόλου. Ενώ οι Έλληνες εστίαζαν στην εξωτερική αρμονία του ναού ως περίοπτου έργου τέχνης, οι Ρωμαίοι έδωσαν έμφαση στη λειτουργικότητα, δημιουργώντας τεράστιους εσωτερικούς χώρους, όπως το Πάνθεον και το Κολοσσαίο.

Η ελληνική παιδεία έγινε το απόλυτο σύμβολο του καλλιεργημένου Ρωμαίου. Η ελληνική γλώσσα καθιερώθηκε ως η δεύτερη επίσημη γλώσσα της Αυτοκρατορίας. Οι εύπορες οικογένειες προσλάμβαναν Έλληνες δασκάλους, ενώ η εκπαίδευση των νέων ολοκληρωνόταν με σπουδές ρητορικής και φιλοσοφίας στην Αθήνα ή τη Ρόδο.

Η λατινική λογοτεχνία γεννήθηκε μέσα από ελληνικά πρότυπα: ο Βιργίλιος έγραψε την Αινειάδα βασισμένος στα ομηρικά έπη, ενώ ο Κικέρων μετέφερε τους όρους της ελληνικής φιλοσοφίας στα Λατινικά. Οι Ρωμαίοι ενστερνίστηκαν τις ελληνικές φιλοσοφικές σχολές, με κυριότερη τον Στωικισμό, ο οποίος ταίριαζε απόλυτα με την παραδοσιακή ρωμαϊκή προσήλωση στο καθήκον επηρεάζοντας στοχαστές και ηγέτες όπως ο Σενέκας και ο αυτοκράτορας Μάρκος Αυρήλιος.

Ακόμη και το Ρωμαϊκό Δίκαιο επηρεάστηκε στην αφετηρία του, καθώς η Ρώμη έστειλε επιτροπές στις ελληνικές πόλεις για να μελετήσουν τη νομοθεσία του Σόλωνα, γεγονός που επέδρασε άμεσα στη σύνταξη του «Νόμου των Δώδεκα Πινάκων». Από αυτή τη ζύμωση γεννήθηκε η έννοια της Humanitas: η πεποίθηση ότι η ανθρωπιστική παιδεία εξυψώνει τον άνθρωπο σε ωφέλιμο πολίτη.

Η σχέση ανάμεσα στην Ελλάδα και τη Ρώμη δεν υπήρξε μια στείρα ιστορία κατάκτησης, αλλά μια οργανική συμμαχία ανάμεσα στο πνεύμα και την ισχύ. Η Ελλάδα προσέφερε το βάθος του στοχασμού, το μέτρο και την καλλιτεχνική ευφυΐα. Η Ρώμη, με τη σειρά της, προσέφερε τη διοικητική δομή, τη

σταθερότητα και μια επαναστατική για την εποχή πολιτική σύλληψη: την οικουμενική έννοια του Ρωμαίου Πολίτη.

Για τη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία, ο «πολίτης» σταδιακά έπαψε να ορίζεται από την καταγωγή ή το αίμα και μετατράπηκε σε μια νομική και πολιτισμική ταυτότητα που μπορούσε να αγκαλιάσει διαφορετικούς λαούς. Όταν όμως αυτή η πολιτική ιδιότητα «μπολιάστηκε» με την ελληνική παιδεία, τότε γεννήθηκε ένα ανώτερο πρότυπο ανθρώπου: ο πολίτης που δεν ανήκει απλώς σε ένα κράτος επειδή υπακούει στους νόμους του, αλλά επειδή μετέχει ενεργά σε έναν κοινό, παγκόσμιο πολιτισμό αξιών.

Αυτή η ιστορική σύμπραξη κληροδοτεί σε εμάς, τους αναζητητές του χθες, του σήμερα και του αύριο, ένα επίκαιρο μάθημα ζωής. Μας διδάσκει ότι ο πραγματικός πολιτισμός δεν μετριέται με την υλική ή την τεχνολογική υπεροχή, αλλά με την ικανότητά μας να στεκόμαστε με ταπεινότητα και σεβασμό απέναντι στη γνώση, την ομορφιά και τη σοφία. Η Ρώμη είχε τη δύναμη να υποτάξει την Ελλάδα, αλλά είχε και την πνευματική αξιοπρέπεια να υποκλιθεί μπροστά στο πνεύμα της. Η ελληνορωμαϊκή κληρονομιά μας καλεί να επιστρέψουμε στην ουσία: να είμαστε πολίτες με εσωτερική καλλιέργεια και να πορευόμαστε με την ηθική αξιοπρέπεια που αρμόζει στον άνθρωπο. Η Ελλάδα και η Ρώμη απέδειξαν αιώνια ότι τα τείχη και οι αυτοκρατορίες κάποτε καταρρέουν, αλλά εκείνο που μένει αναλλοίωτο στον χρόνο και χαρίζει την αθανασία, είναι η ευγένεια της ψυχής και το φως της Σοφίας.

Οπως αναφέρει και ο ίδιος από μικρή ηλικία, ο Βιτρούβιος εκπαιδεύτηκε στη μηχανική και την αρχιτεκτονική. Αναφέρεται ότι άσκησε το επάγγελμά του στον στρατό του Καίσαρα. Ταξιδεύοντας μαζί με τον στρατό, εμπλούτισε τις γνώσεις του από μνημεία και κατασκευές σε πολλές χώρες γύρω από την Μεσόγειο.

Σύμφωνα με τον Φροντίνου, ο Βιτρούβιος εργάστηκε στην κατασκευή του δικτύου ύδρευσης την εποχή του Οκταβιανού. Μοναδικό αρχιτεκτονικό έργο που σχεδίασε ο Βιτρούβιος είναι το συγκρότημα της βασιλικής του Φάνο, μεταξύ του Ρίμινι και της Ανκόνα.

Το σημαντικό και μοναδικό έργο του «Περί αρχιτεκτονικής» γράφτηκε και δημοσιεύτηκε μεταξύ του 27 π.Χ. και 23 π.Χ. χρησιμοποιώντας ως βιβλιογραφία τους αρχαίους Έλληνες Μηχανικούς συγγραφείς. Είναι ένα πολύ σημαντικό έργο που περιέχει πολλές και σημαντικές γνώσεις για τις κατασκευές κάθε είδους. Παρόλο που γράφτηκε 2.000 χρόνια πριν, είναι επίκαιρο μέχρι σήμερα και μας επιτρέπει να προσεγγίσουμε τις κατασκευές με έναν φυσικό, γεωμετρικό και φιλοσοφικό τρόπο.

Το έργο αυτό αποτελείται από 10 βιβλία και κυκλοφορεί σε δύο τόμους. Στο πρώτο βιβλίο αναφέρεται στον αρχιτέκτονα ως τον σημαντικότερο παράγοντα για την μελέτη και τον σχεδιασμό μιας κατασκευής.

Αν το έργο είναι ένα νοσοκομείο ο αρχιτέκτονας πρέπει να έχει πολύ καλές γνώσεις ιατρικής, αν το έργο είναι ένα ωδείο τότε ο αρχιτέκτονας πρέπει να έχει γνώσεις μουσικής. Ο Αρχιτέκτονας χρειάζεται να έχει πολλές παράπλευρες γνώσεις που να καλύπτουν τις ανάγκες των έργων του. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι η αναφορά του στις Καρυάτιδες σαν αρχιτεκτονικό στοιχείο. Γράφει ο Βιτρούβιος ότι ο αρχιτέκτονας πρέπει να ξέρει ιστορία και να μπορεί να εξηγήσει γιατί χρησιμοποιήθηκαν οι Καρυάτιδες στην Αρχιτεκτονική των ναών. Γράφει πως οι Καρυάτιδες οι γυναίκες από τις Καρυές Λακωνίας, πουλήθηκαν σαν σκλάβες, αφού καταστράφηκε η πόλη από τους Έλληνες γιατί θεωρήθηκαν προδότες σε πόλεμο με την Περσία. Έτσι τις βλέπουμε να σηκώνουν, υπομένοντας, το βάρος του ναού.

Στο δεύτερο βιβλίο γράφει για πλίνθους, άμμο, ασβέστη, πετρώματα, δομική ξυλεία, είδη τοιχοποιίας κλπ. Σημαντικό είναι να αναφέρουμε ότι γράφει για τα τέσσερα στοιχεία Γη, Νερό, αέρας και Φωτιά. Ότι ο κόσμος και όλα τα υλικά αντικείμενα είναι μια σύνθεση αυτών των 4 στοιχείων και η διαφορά τους είναι αποτέλεσμα των διαφορετικών αναλογιών των 4 στοιχείων που περιέχει το κάθε διαφορετικό υλικό.

Αναφέρει πως οι πέτρες στις οποίες το στοιχείο αέρας υπάρχει σε μεγάλη ποσότητα, είναι μαλακές. Οι πέτρες που το στοιχείο νερό υπάρχει σε μεγάλη ποσότητα είναι εύπλαστες. Οι πέτρες που το στοιχείο γη υπάρχει σε μεγάλη ποσότητα είναι σκληρές και τέλος οι πέτρες που το στοιχείο φωτιά υπάρχει σε μεγάλη ποσότητα είναι εύθραυστες.

Στο τρίτο βιβλίο γράφει για τους διαφορετικούς τύπους αρχαίων ναών και τους διαφορετικούς ρυθμούς. Πολύ σημαντική είναι η αναφορά του στην ανάγκη ύπαρξης συμμετρίας σε όλες τις κατασκευές. Αυτή η συμμετρία επιτυγχάνεται με τις σωστές

αναλογίες σε μήκος και πλάτος των τμημάτων μιας κατασκευής. Κατέγραψε πολύ συγκεκριμένες αναλογίες για ένα τέλεια συμμετρικό ανθρώπινο σώμα. Αυτό αποτέλεσε πηγή γνώσης για τον Λεονάρντο Νταβίντσι για να σχεδιάσει τον γνωστό άνθρωπο του Βιτρούβιου.

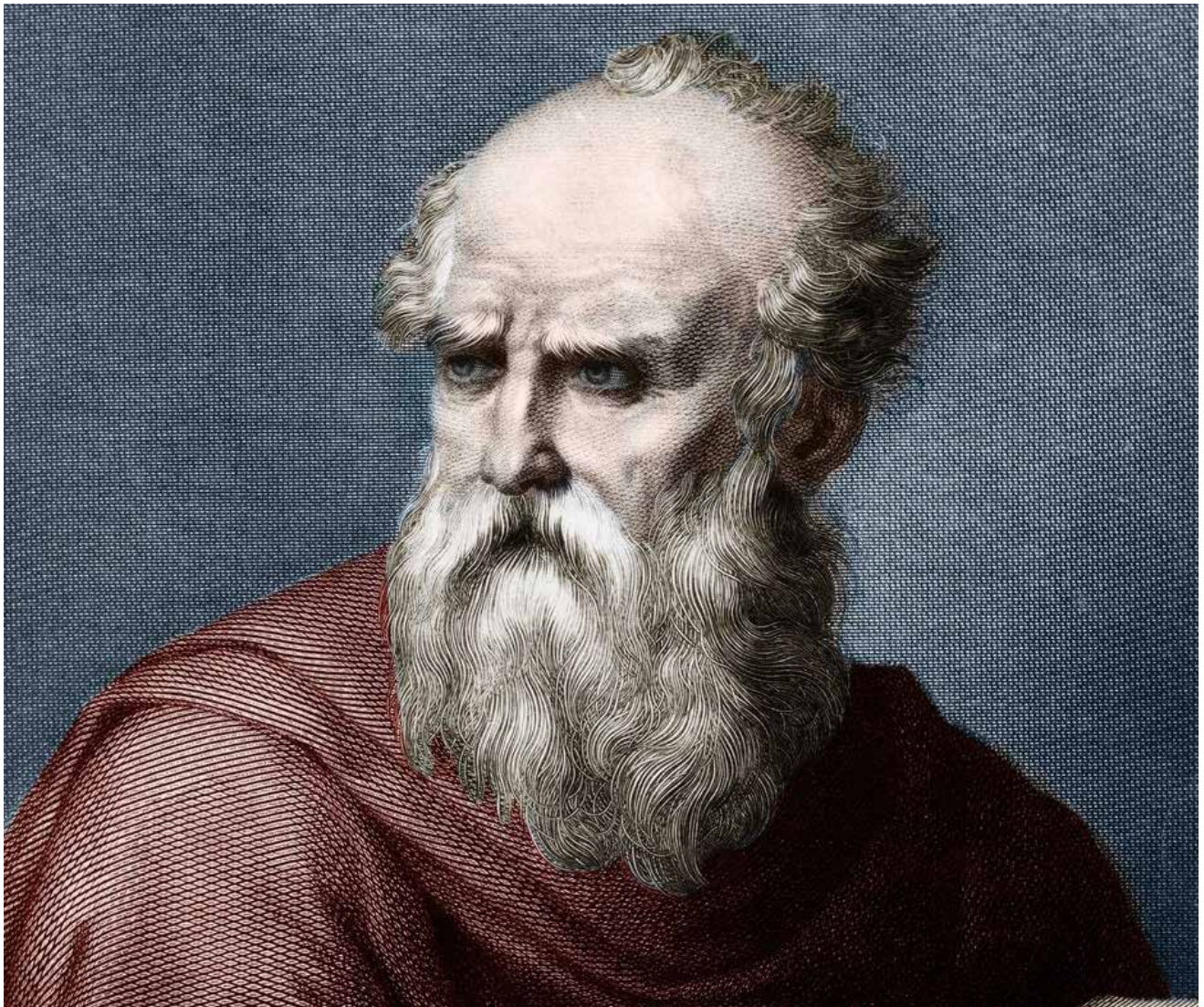
Παραθέτουμε ένα μικρό απόσπασμα: «Η Φύση συνέθεσε το σώμα του ανθρώπου έτσι, ώστε το πρόσωπο, από το πηγούνι ως την κορυφή του μετώπου και τις ρίζες των μαλλιών, να έχει μήκος ίσο προς το 1/10 του συνολικού ύψος. Το ανοικτό χέρι, από τον καρπό ως το άκρο του μεσαίου δακτύλου, το ίδιο...»

Στο τέταρτο βιβλίο γράφει για τα διάφορα τμήματα που αποτελείτε ένας ναός. Στο πέμπτο βιβλίο γράφει για θέατρα, λουτρά, παλαιστρες, λιμάνια, ναυπηγεία κλπ. Στο έκτο βιβλίο γράφει για την διάταξη των χώρων, τον προσανατολισμό, το κλίμα. Στο έβδομο βιβλίο γράφει για δάπεδα, επιχρίσματα, τοιχογραφίες, μαρμαροκονία, χρώματα. Στο όγδοο βιβλίο γράφει για την ανεύρεση νερού, για τη βροχή και τους ατμούς και για την υδραγωγία. Στο ένατο βιβλίο γράφει για τη διάταξη

του κόσμου, για τη σελήνη, για τους αστερισμούς και την Αστρολογία. Στο δέκατο βιβλίο γράφει για μηχανές, εργαλεία, ανυψωτικά μηχανήματα και αντλίες.

Ο ίδιος είχε πει: «Οφείλω λοιπόν- και το αναγνωρίζω – μεγάλη, απεριόριστη ευγνωμοσύνη στους γονείς μου γιατί, υπακούοντας στον νόμο των Αθηναίων, φρόντισαν να εκπαιδευθώ σε μια Τέχνη, και μάλιστα σε μια τέχνη που δεν μπορεί να την μάθει κανείς πραγματικά χωρίς εγκύκλιο παιδεία και συστηματική μαθητεία σε όλες τις επιστήμες».

Σφαιρική γνώση, θεωρία και πράξη, συστηματική μαθητεία, χρησιμοποίηση όλων των επιστημών είναι απαραίτητα εφόδια για τον Αρχιτέκτονα του Βιτρούβιου. Μας άφησε πολιτιστική κληρονομιά ένα πολύ σημαντικό και μοναδικό έργο που εκφράζει το σύνολο της αρχαίας ελληνικής αρχιτεκτονικής. Χρήσιμο σε αρχιτέκτονες, μηχανικούς αλλά και σε κάθε τεχνίτη που κατασκευάζει έργα που μπορούν να συμβιώσουν με τη φύση και να καλύψουν τις φυσικές και πνευματικές ανάγκες του ανθρώπου.

Ποιοί είμαστε:

Η Νέα Ακρόπολη είναι ένας Διεθνής Πολιτιστικός και Φιλοσοφικός Οργανισμός που δραστηριοποιείται σε περισσότερες από 55 χώρες στον κόσμο και έχει ως σκοπό να ενεργοποιήσει την εσωτερική δύναμη του ατόμου, προωθώντας τον ανθρώπινο πολιτισμό, τον αυθεντικό εθελοντισμό και την πρακτική φιλοσοφία.

Οι 3 αρχές μας

1 - Συναδελφосύνη

Η προώθηση ενός Ιδεώδους παγκόσμιας συναδελφосύνης βασισμένο στο σεβασμό της ανθρώπινης αξιοπρέπειας, πέρα από τις διαφορές μας, φυλετικές, μορφωτικές, θρησκευτικές, κοινωνικές κ.ά.

2 - Γνώση

Η αγάπη για τη σοφία, η οποία μέσα από τη συγκριτική μελέτη των φιλοσοφιών, θρησκειών, επιστημών και τεχνών, προωθεί τη γνώση για το σύμπαν, τη φύση και τον άνθρωπο.

3 - Ανάπτυξη

Η ανάπτυξη των καλύτερων στοιχείων του ανθρώπου, με την προώθηση και την ένταξή του στη φύση και την κοινωνία, όχι ως απλό παρατηρητή αλλά ως ενεργό συμμετέχοντα σ' έναν κόσμο που χρειάζεται βελτίωση.

Ο στόχος μας

Προτείνουμε ένα Νέο Ανθρωπισμό, μια νέα Φιλοσοφική προσέγγιση του κόσμου και του Εαυτού μας. Νέα και συγχρόνως αρχαία, βασισμένη στη Σοφία του παρελθόντος αλλά προσαρμοσμένη στο σήμερα, στις σύγχρονες ανάγκες μας και με οραματισμό για το μέλλον.

...η
αναζήτηση
της Σοφίας
που γίνεται
τρόπος ζωής
και δίνει
νόημα στην
ύπαρξή
μας

Τι είναι για μας η φιλοσοφία

Η φιλοσοφία είναι η **σοφία της καθημερινής ζωής**. Το να φιλοσοφείς είναι πολύ απλά να είσαι «παρών» στη ζωή, στους άλλους και στον εαυτό σου.

Δεν είναι μια διανοητική προσέγγιση αλλά πάνω απ' όλα ένας τρόπος ζωής προσιτός σε όλους και αποτελείται από την εφαρμογή των διδασκαλιών των σοφών όλων των εποχών.

Γιατί Φιλοσοφία σημαίνει να συνδιαλεγόμαστε με τον εαυτό μας, να ερχόμαστε σε επαφή με ιδέες κι όχι με απόψεις και να κάνουμε **σωστές επιλογές ελεύθερα**.

προσφέρει
το οξυγόνο
της ψυχής,
ένα Όραμα
για να
Είσαι

Τι είναι για μας ο πολιτισμός

Στη Νέα Ακρόπολη αναγνωρίζουμε την ανάγκη να διασώσουμε και να αναπτύξουμε, μέσα από μια ολιστική προσέγγιση, την τέχνη, την επιστήμη, το μυστικισμό και την πολιτική ως την τέχνη της αρμονικής συνύπαρξης. Δεν μαθαίνουμε απλά για κάθε πολιτισμό αλλά **χτίζουμε τον πολιτισμό και την κουλτούρα μέσα στον καθένα**.

Γιατί ο Πολιτισμός διευρύνει την κατανόησή μας για τη ζωή και τον κόσμο και μας φέρνει πιο κοντά στον άνθρωπο μέσα από ένα πνεύμα σεβασμού, αλληλεγγύης και αλληλοκατανόησης.

είναι μια
αυθεντική
στάση
καρδιάς,
ένα κανάλι
Δύναμης
και Ζωής

Τι είναι για μας ο εθελοντισμός

Ο Εθελοντισμός είναι μια **αυθεντική στάση καρδιάς** πέρα από τις μόδες.

Η Νέα Ακρόπολη προσφέρει στην κοινωνία ένα πεδίο μέσα από το οποίο μπορεί ο άνθρωπος αναπτύσσοντας τις αξίες της ένωσης, της αλληλεγγύης, της ανεκτικότητας, της υπευθυνότητας, να οδηγηθεί στη βελτίωση τόσο του εαυτού του όσο και της κοινωνίας στην οποία ζει.

Γιατί το σκοτάδι δεν νικείται με χτυπήματα αλλά με Φως!

Εσωτερικές Ρίζες στην Αρχαία Ρωμαϊκή Θρησκεία

Κείμενο: Γ. Α. Πλάνας, Ιδρυτής της Ν. Α. στην Ελλάδα

Αν πρέπει να διαλέξουμε κάποιον πολιτισμό ανάμεσα σε όλους αυτούς που χάραξαν βαθιά και επηρέασαν ως τις μέρες μας την πορεία και την εξέλιξη το Δυτικού κόσμου, αυτός θα ήταν ο Ρωμαϊκός. Και αυτό, ίσως όχι από την άποψη της καθαρής πρωτοτυπίας στην εισαγωγή νέων ιδεών, αντιλήψεων και τεχνικών, ικανών να αλλάξουν τον κόσμο, αλλά σίγουρα από την άποψη τη μεγάλης εξάπλωσης και ανάπτυξης που, σε παγκόσμια κλίμακα, έδωσαν οι Ρωμαίοι στα διάφορα πολιτιστικά στοιχεία τα οποία αντλούσαν από άλλους πολιτισμούς. Χωρίς δισταγμό, θα μπορούσαμε λοιπόν να συγκρίνουμε, παραβολικά, τον Ρωμαϊκό πολιτισμό με έναν ενισχυτή ή πολλαπλασιαστή, που μεγένθυσε και πρόσθετε μεγαλύτερη ισχύ εμβέλειας σε όποια ενέργεια ή μήνυμα λάμβανε, διαδίδοντάς τα σε όλο τον τότε γνωστό κόσμο.

Έτσι, σε πολύ μεγάλο βαθμό, ο σημερινός δυτικός πολιτισμός είναι το αποτέλεσμα του «φίλτρου» και ενισχυτή της Ρώμης, που επεξεργάστηκε και εξάπλωσε στον κόσμο την Ελληνική κουλτούρα, τα στοιχεία του Ετρουσκικού πολιτισμού, τις επιδράσεις του Περσικού ασιατικού κόσμου κλπ.

Έχει ειπωθεί ότι ο Ρωμαϊκός πολιτισμός δεν πρόσφερε σχεδόν τίποτε πρωτότυπο στην ιστορία της ανθρωπότητας, ενώ αντίθετα η αρχαία Ελλάδα, η Αίγυπτος, ακόμη και η Ετρουρία ή οι Κέλτες, έφεραν νέες ιδέες, χρήσιμες για την αλλαγή της πορείας του ανθρώπινου πολιτισμού. Και εκ πρώτης όψεως έτσι φαίνεται να είναι. Όμως, θα πρέπει να αναρωτηθούμε: μήπως η πρωτοτυπία της Ρώμης έγκειται ακριβώς σ' αυτό που έκανε, δηλαδή σε μια συναρμολόγηση παλιότερων στοιχείων, στα οποία έδωσε παγκόσμια πολιτισμική ισχύ, δυναμώνοντάς τα και «διαφημίζοντάς» τα μέσω του αυτοκρατορικού της οράματος; Η απάντηση είναι μάλλον θετική. Και μάλιστα τόσο μεγάλης σημασίας, που φτάνει να επισκιάζει τις πραγματικές πρωτοτυπίες του ρωμαϊκού κόσμου, όπως στον τομέα του Δικαίου και της ηθικής, της πολιτικής, της κοινωνιολογίας και της τεχνολογίας, τομείς όπου οι ρωμαϊκές λύσεις υπήρξαν πολλές φορές πρωτότυπες και ισχύουν ακόμη και σήμερα.

Δεν είναι όμως αυτό το θέμα που απασχολεί το παρόν άρθρο. Γιατί στον τομέα της μυθολογίας και του Εσωτερισμού δύσκολα μπορεί κανείς να μιλήσει για πρωτοτυπίες, εφόσον αφορούν αυτό που ονομάζεται «παράδοση», της οποίας η συνέχεια και η συνοχή ξεφεύγει από τους συγκεκριμένους σταθμούς των πολιτισμών για να μας προτρέψει σε μια βαθιά αναζήτηση στην ομίχλη των πρωταρχικών χρόνων.

Η συγκριτική μυθολογία και η μελέτη της ιστορίας των αρχαίων θρησκειών μας οδηγεί στο συμπέρασμα, από τις πρώτες έρευνες των MAX MULLER και JAMES GEORGE FRAZER ως τις πρόσφατες μελέτες του M. ELIADE ή του J. CAMPELL, περνώντας από τον K. JUNG και την H.P.BLAVATSKY, ότι το μυθικό περιεχόμενο των θρησκειών ανήκει σε ένα κοινό επίπεδο πνευματικής δραστηριότητας του ανθρώπινου γένους, που πηγάζει από μια νοητική περιοχή διαχρονική και ξεπερνά το χωροχρονικό όριο της εμφάνισης και διαδοχής των ανθρώπινων πολιτισμών.

Είναι ώρα λοιπόν να αντιμετωπίσουμε την εσωτερική παράδοση στην αρχαία ρωμαϊκή θρησκεία. Όπως εξάλλου και σε οποιαδήποτε άλλη θρησκεία, θα πρέπει να ξεχωρίσουμε τρεις διαφορετικές περιοχές. Η πρώτη είναι αυτή όπου συναντάμε διαχρονικά μυθικά στοιχεία, αρχέγονης προέλευσης, κοινά σε μια γενική ινδοευρωπαϊκή παράδοση όπου αποκλείονται σχέσεις μεταβίβασης από έναν λαό σε άλλο. Είναι στοιχεία που μάλλον προέρχονται από κάποια κοινή πηγή, λησμονημένη στον χρόνο και παλιότερη από κάθε μεταγενέστερη πολιτισμική διαφοροποίηση.

Η δεύτερη περιοχή είναι αυτή των αλληλεπιδράσεων ανάμεσα στις διάφορες παραδόσεις και στα στοιχεία των πολιτισμών που βρίσκονται σε επαφή. Σε αυτήν τη ζώνη βρίσκουμε παραλληλισμούς και ταυτίσεις θεολογικών και μυθολογικών εννοιών που αναμειγνύουν και ενοποιούν τις θρησκευτικές ιδέες. Ένα παράδειγμα στη ρωμαϊκή εποχή είναι η ταύτιση του ελληνικού Δία με τον θεό JUPITER ή DYAAUS PITAR, ταύτιση που παρέμεινε σταθερή στη μετέπειτα εξέλιξη του δυτικού πολιτισμού. Όμως τα αρχικά χαρακτηριστικά του Δία, όπως και του Dyaus Pitar, ήταν μάλλον αρκετά διαφορετικά μεταξύ τους, παρόλο που υποδηλώνουν μια κοινή αρχέγονη προέλευση, ως θεός της λάμψης (στα σανσκριτικά η λέξη Dyaus σημαίνει λαμπερό) πριν τη διαφοροποίηση του ινδοευρωπαϊκού έθνους σε χωριστούς πολιτισμούς, όπως τον ελληνικό, τον περσικό, τον ινδικό ή το λατινορωμαϊκό. Εκεί αποκλείονται αλληλεξαρτήσεις, άρα αυτή η θεολογική έννοια θα ανήκε στην πρώτη περιοχή που αναφέραμε προηγουμένως.

Η τρίτη περιοχή είναι αυτή όπου ενσωματώνονται στη θρησκεία ξένες αντιλήψεις χωρίς να προκύψει ταύτιση ή ενοποίηση, διατηρώντας κάθε στοιχείο την αυτονομία του, μέσα σ' ένα πλαίσιο συντονισμού και αλληλεξάρτησης χωρίς όμως ταύτιση ή ενιαία ανάμιξη. Σε μια τέτοια περιοχή, για παράδειγμα, ανήκουν τα Μιθραϊκά μυστήρια (Περσικής προέλευσης) και η λατρεία της Ίσιδας (Αιγυπτιακής προέλευσης), που εντάχθηκαν στη ρωμαϊκή θεολογία, στην αυτοκρατορική εποχή κυρίως, αν και η επίδρασή τους ξεκίνησε αιώνες παλιότερα, ακόμα και πριν την κατάκτηση της Ελλάδας και της Αιγύπτου από τη Ρώμη.

Η ΑΡΧΑΙΑ ΡΩΜΑΪΚΗ ΘΡΗΣΚΕΙΑ

Η εμβάθυνση στην εσωτερική καρδιά της γνήσιας Ρωμαϊκής θρησκείας δεν είναι εύκολο έργο. Εκ πρώτης όψεως, η επικρατέστερη αντίληψη είναι αυτή που ταυτίζει και αναμειγνύει τα ελληνικά με τα ρωμαϊκά θεολογικά στοιχεία, μιλώντας μας για ένα σχεδόν ενιαίο ελληνορωμαϊκό πάνθεο. Είναι η επιφανειακή θεώρηση, αν και όχι εντελώς εσφαλμένη, γιατί ισχύει από την εποχή των αυτοκρατόρων και μετά, η οποία αναφέρεται στη δεύτερη περιοχή του θεολογικού συγκροτήματος για την οποία μιλήσαμε προηγουμένως. Μόνο αν αφαιρέσουμε το πρόσθετο φύλλωμα της τρίτης

Ο Mars Quirinus, που ύστερα ταυτίστηκε με τον Άρη, ήταν θεός προστάτης του ρωμαϊκού έθνους ως μυθικός πατέρας του Ρωμύλου. (Άγαλμα του θεού Άρη, Πύλη του Βρανδεμβούργου, Βερολίνο).

και δεύτερης περιοχής, με τις διάφορες ταυτίσεις και συγκρίσεις των θεοτήτων, θα μπορέσουμε να διεισδύσουμε στην καθαυτή αρχαϊκή ρωμαϊκή θρησκεία, την προγονική και αρχέγονη, ανέπαφη από τις μεταγενέστερες επιρροές των Ετρουσκικών, Ελληνικών, Αιγυπτιακών και Ανατολικών θεολογικών στοιχείων, με τα οποία ταυτίστηκε, αναμίχθηκε ή και συμβίωσε (συμβιβάστηκε) κατά καιρούς.

Σύμφωνα με μια εκδοχή, που ξεκινάει από την Αινειάδα του Βιργίλιου, του ποιητή του πρώτου Ρωμαίου Αυτοκράτορα, Οκταβιανού Αυγούστου, η ύπαρξη της Ρώμης συνδέεται με την Τρωική παράδοση. Ο πρίγκιπας της Τροίας, ο Αινείας, ήταν αυτός που, μετά την πτώση της Τροίας, αποβιβάστηκε στο Λάτιο και ίδρυσε τη μυθική Alba Longa, από όπου αργότερα θα βγει ο Ρωμύλος για να ιδρύσει εκεί κοντά την πρώτη «τετράγωνη Ρώμη», χαράζοντας με το άροτρο του το συμβολικό τετράγωνο αυλάκι των μελλοντικών τειχών της πόλης, το έτος 753 π.Χ., την πιο αποδεκτή ημερομηνία της ίδρυσης της Ρώμης.

Η εκδοχή αυτή, που συνδέει τη δημιουργία του ρωμαϊκού πολιτισμού με τη μακρινότερη μικρασιατική παράδοση του Ιλίου ήταν αμφισβητήσιμη από τους περισσότερους ιστορικούς, παρά το κύρος του Βιργίλιου, και τη θεωρούσαν απλώς μια εικασία. Όμως, πρόσφατες ανασκαφές στο παλιό λιμάνι της Όστιας, έριξε νέο φως στην υπόθεση και απέδειξαν την ορθότητα εκείνης της παραδοσιακής εκδοχής. Πράγματι, βρέθηκε ο τάφος του Αινεία με κτερίσματα και σκεύη τρωικής προέλευσης, καθώς κι ένα άγαλμα της, λεγόμενης από το Βιργίλιο, Δελφίνιας Αφροδίτης, την οποία αναφέρει μόνο στην Αινειάδα. Η ύπαρξή της θεωρούνταν μια φαντασία του ποιητή, εφόσον ούτε η αρχαιολογική σκαπάνη ούτε η συμβολολογική και θεολογική ανάλυση, μαζί με την απουσία αναφορών άλλων αρχαίων συγγραφέων, έδειχναν ότι ήταν εφικτή η ύπαρξή της.

Ανοίγοντας τις εσωτερικές ρίζες, την αρχέγονη μυστηριακή καρδιά της ρωμαϊκής θρησκείας, πριν αρχίσει την εξάπλωσή της η Ρώμη και δεχτεί την επίδραση ξένων θεολογικών στοιχείων, είτε από την Ελλάδα είτε από αλλού, συναντάμε μια αρχική τριάδα, τη λεγόμενη Καπιτωλινή, με τον Jupiter Optimus Maximus, τη Juno που αργότερα ταυτίστηκε με την ελληνική Ήρα, και τον Mars Quirinus, που ύστερα ταυτίστηκε με τον Άρη και ήταν θεός προστάτης του ρωμαϊκού έθνους ως μυθικός πατέρας του Ρωμύλου. Σε παλιότερες εκδοχές το τρίτο πρόσωπο της πρωταρχικής αυτής θείας Τριάδας εκπροσωπεί η θεά Minerva, που αργότερα παραλληλίστηκε με την ελληνική Αθηνά. Μαζί τους υπήρχαν και άλλοι σημαντικοί θεοί, καθαρά ρωμαϊκοί: ο Janus ή Divanus (ηλιακή θεότητα των Αρχών των πάντων, που παριστάνεται συνήθως ως γενειοφόρος άνδρας με διπλό πρόσωπο συμβολίζοντας την αρχή και το τέλος, το οποίο γίνεται αρχή ενός νέου κύκλου), η Dia (θεά της Γης), η Diana που σημαίνει λαμπερή (θεά της Σελήνης), ο Vulkanus (θεός της

φωτιάς, της γόνιμης θερμοκρασίας, του κεραυνού και ακόμα του πολέμου), ο Saturnus (πανάρχαιος θεός της αφθονίας και των αγρών, που αργότερα ταυτίστηκε με τον ελληνικό Κρόνο), ο Mercurius, που προέρχεται από τη ρίζα Merx, που σημαίνει μήνυμα, εμπόρευμα, αυτό που μεταβιβάζεται, θεός του εμπορίου και των πληροφοριών που έμοιαζε με τον Ερμή.

Αυτές οι πανάρχαιες θεότητες, με καθαρά ινδοευρωπαϊκά χαρακτηριστικά, θεότητες του φωτός, ηλιακές, λαμπερές, με τεράστια ζωτικότητα, λειτουργούσαν ως σύμβολα των ζωντανών και νοημών δυνάμεων της Μητέρας Φύσης - μια βαθιά εσωτερική θρησκευτική αντίληψη, η οποία, ακόμα και σε μεταγενέστερες εποχές πέρασε με απλότητα αλλά και με έντονο σεβασμό και ζωντάνια σε όλο τον ρωμαϊκό λαό, μέχρι το πιο απομονωμένο χωριό των μακρινών συνόρων. Ένα σπουδαίο χαρακτηριστικό της αρχαίας ρωμαϊκής Θρησκείας ήταν ότι μπορούσε να καλύψει τις πνευματικές ανάγκες των ανθρώπων σε οποιοδήποτε κοινωνικό ή διανοητικό επίπεδο και αν ανήκαν, από τους ανώτερους κυβερνητικούς λειτουργούς, καλλιτέχνες και επιστήμονες, μέσα από η μυστηριακή όψη μιας μυητικής θρησκείας, ως τους αγράμματους χωρικούς, με τη βαθιά ανθρώπινη και φυσιολατρική όψη της, χωρίς μεγάλες θεολογικές περιπλοκότητες.

Με την πάροδο του χρόνου, και ήδη από τον 6ο αιώνα π.Χ., με την κατάκτηση της Ρώμης από τους Ετρούσκους, οι θεότητες αυτές μεταλλάχθηκαν και προσαρμόστηκαν στις νέες καταστάσεις, χάνοντας σε κάποιο βαθμό την αρχέγονη καθαρότητα της καθαυτής ρωμαϊκής θρησκείας μέχρι που, μετά την κατάκτηση της Ελλάδας από τη Ρώμη το 2ο αιώνα π.Χ., το αρχαίο ρωμαϊκό πάνθεο εξελληνίζεται σχεδόν ολοκληρωτικά για να έχουμε κάτι διαφορετικό, τον ελληνορωμαϊκό συγκρητισμό. Αυτόν προώθησε σαν πελώριος ενισχυτής η ρωμαϊκή Αυτοκρατορία σε όλο τον τότε γνωστό κόσμο και συνεχίζει να επιδρά ως υπόβαθρο μέχρι τις μέρες μας στην κουλτούρα του δυτικού κόσμου.

Η ΜΥΗΤΙΚΗ ΑΔΕΛΦΟΤΗΤΑ ΤΩΝ

«FRATRES ARVALES» ΣΤΗΝ ΑΡΧΑΙΑ ΡΩΜΗ

Ο Λατίνος κλασικός συγγραφέας Marcus Terentius Varro αναφέρει τους «Fratres Arvales» (Αδελφοί Αρβάλοι ή Αδελφοί των Αγρών), ως εκείνους που έκαναν δημόσιες θυσίες για να παράγουν καρπούς οι αγροί. Αυτοί οι ιερείς-

μύστες αποτελούσαν ένα αρχαίο ιερατικό τάγμα, που ήταν αφιερωμένο στη γονιμότητα της γης και τις αγροτικές θεότητες. Αποτελούνταν από δώδεκα μέλη, τα οποία ασχολούνταν με τη λατρεία της «θρεπτικής Γης», την οποία επικαλούνταν με το όνομα *Dia*. Αυτή η θεότητα αργότερα συσχετίστηκε με την θεά *Ceres*, αντίστοιχη με την ελληνική Δήμητρα. Αργότερα, στην αυτοκρατορική πλέον εποχή, μπορούσαν να ανήκουν στο τάγμα αυτό, εκτός από τα δώδεκα επίσημα μόνιμα μέλη, και σημαίνουσες προσωπικότητες της αυτοκρατορίας.

Σύμφωνα με τον παραδοσιακό θρύλο, στην αρχή αποτελούνταν από τους δώδεκα γιους της Άκκας Λαρεντίας (*Acca Larentia*), της μαιας του Ρωμύλου και του Ρέμου και ο ίδιος ο Ρωμύλος, ιδρυτής της Ρώμης, όταν πέθανε ένα μέλος της αδελφότητας, μυήθηκε σε αυτήν και κάλυψε την κενή θέση.

Η λέξη *arval* στα λατινικά σημαίνει «καλλιεργημένος αγρός» και συνδέεται με την ελληνική λέξη «άρотρο», οπότε οι Ιερείς των *Fratres Arvales* σε ελεύθερη μετάφραση θα ήταν οι «Αδελφοί του Αρότρου». Επομένως η καταγωγή των *Fratres Arvales* συσχετίζεται με την αρχέγονη εκείνη θρησκεία που αφορούσε τα μυστικά της καλλιέργειας των αγρών και την ενίσχυση της γονιμότητας της Γης με τελετουργικές και μαγικές θυσίες. Το ιερό σύμβολο του τάγματος ήταν ένα στεφάνι από στάχυα με λευκές λουρίδες.

Το γεγονός ότι στις τελετουργίες απαγορευόταν η χρήση του σιδήρου και φέρονταν με λατρευτικό σχεδόν τρόπο στα χοντροκομμένα πήλινα αγγεία της λατρείας, όπως επίσης και το κείμενο της επίκλησης «*Carmen Arvale*» (Ωδή των Αγρών ή Αρβάλειος ύμνος), που ήταν γραμμένο σε αρχαϊκή λατινική γλώσσα, σχεδόν ακατανόητη για τους ίδιους τους Ρωμαίους της αυτοκρατορικής εποχής, μας αποδεικνύουν την πανάρχαια προέλευση της αδελφότητας των *Fratres Arvales*.

Η μαγική αυτή επίκληση των *Arvales* αποτελούσαν από 6 στίχους, ο καθένας από τους οποίους έπρεπε να επαναληφθεί σε ψαλμωδία 3 φορές εκτός από τον τελευταίο. Σε μεταγενέστερες εποχές η απαγγελία των στίχων γινόταν κάνοντας έναν μαγικό χορό με ρυθμό τρία επί τέσσερα, στις επίσημες δημόσιες τελετές για τη γονιμότητα των αγρών, που δυστυχώς δεν έχει διασωθεί, αντίθετα με τους στίχους και την μετάφρασή τους, που παραθέτουμε στη συνέχεια:

Η Αδελφότητα των *Fratres Arvales* συσχετίζεται με την αρχέγονη θρησκεία των μυστικών της καλλιέργειας των αγρών και της ενίσχυσης της γονιμότητας της Γης. (Προτομή του Αυτοκράτορα Λεύκιου Βέρρου ως Αδελφού Αρβάλου, 160 μ.Χ., Μουσείο Λούβρου)

Enos Lases iuvate! (ψάλλεται 3 φορές)

«Βοηθήστε μας, Λάρες» (οι θεοί προστάτες των αγρών και του σπιτιού).

Neve lue rue, Marmar, sins incurrere in pleoris! (ψάλλεται 3 φορές)

«Και μην επιτρέψεις, ω Μαρμάρ (Άρη), ο λοιμός (*lue*) και η καταστροφή (*rue*) να πλήξουν τον λαό (ή τις φυλές)».

Satur fu, fere Mars! Limen sali, sta berber! (ψάλλεται 3 φορές)

Χόρτασε (εξαγνίσου), άγριε Άρη! Πήδα το κατώφλι, στάσου εκεί ακίνητος!

Semunis alterni advocapit conctos! (ψάλλεται 3 φορές)

Καλέστε με τη σειρά όλους τους Σεμόνες! (Θεότητες της σποράς και της γονιμότητας).

Enos Marmor iuvato! (ψάλλεται 3 φορές)

Βοήθησέ μας, Μάρμορ (Άρη)!

Triumpe! Triumpe! Triumpe! Triumpe! Triumpe! (ψάλλεται 1 φορά)

Θρίαμβος! Θρίαμβος! Θρίαμβος! Θρίαμβος! Θρίαμβος!
(Θριαμβευτική επίκληση ή ρυθμική κραυγή κατά τη διάρκεια της πομπής/χορού)

Τα μέλη του Τάγματος ονομάζονταν Αδελφοί - ονομασία αποκλειστική στη Ρώμη γι' αυτή την αδελφότητα - και το λειτούργημά τους ήταν εφ' όρου ζωής. Οι αυτοκράτορες, αργότερα, όπως και μερικά μέλη της αυτοκρατορικής οικογένειας, αποτελούσαν μέρος του ιερατείου των Arvales, αφού περνούσαν τις μνητικές δοκιμασίες και πληρούσαν τις απαραίτητες ιερατικές προϋποθέσεις, για τις οποίες ελάχιστα στοιχεία είναι γνωστά. Ξέρουμε όμως ότι η αποδοχή στην αδελφότητα γινόταν είτε από ελεύθερη επιλογή του ιερατείου, είτε με ειδική αυτοκρατορική επιστολή - διάταγμα.

Όπως σε όλα τα άλλα μείζονα ιερατικά ρωμαϊκά κολλέγια, οι Αδελφοί Arvales, όταν έκαναν τις ιερές τελετές τους είχαν τη βοήθεια ειδικών λειτουργών. Αυτό τον ρόλο έπαιζαν τέσσερα ευγενή αγόρια, των οποίων οι γονείς έπρεπε να ήταν ζωντανοί. Βοηθούσαν στις τελετουργίες, που γίνονταν επί τρεις μέρες στη Ρώμη προς τιμήν της Μεγάλης Θεάς Dia, ντυμένοι με μια λευκή χλαμύδα με κρόσσια. Θεωρούνταν γιοί, όπως στο έθιμο των παλιών πατριαρχικών οικογενειών και έπαιρναν μέρος στα συμπόσια και μετέφεραν από το τραπέζι στον βωμό τους καρπούς για τις προσφορές και σπονδές των ιερών.

Η λατρεία και η όλη δραστηριότητα του Τάγματος αναζωογονήθηκε από τον Αύγουστο Καίσαρα. Από την αρχαϊκή εποχή ως τότε είχε κάπως παρακάσει, όχι μόνο το συγκεκριμένο αυτό ιερατείο αλλά και η ρωμαϊκή θρησκεία γενικότερα, αποδυναμωμένη από την εισβολή των ξένων θρησκειών των κατακτημένων λαών, όπως της ελληνικής κυρίως και της αιγυπτιακής. Ο Αύγουστος προώθησε πολύ την αναβίωση των αρχαίων, καθαρά ρωμαϊκών θρησκευτικών παραδόσεων και φυσώντας πάνω στη θράκα των παλιών θεών και τελετών της Ρώμης, κατάφερε να ξανανάψει τη μυστηριακή φωτιά, να δώσει πνευματικό ύψος στον πολιτισμό των προγόνων και να φωτίσει, δίνοντας αυτοσεβασμό και αυτοπεποίθηση στο λαό του. Ο ίδιος έγινε Αρχιεροφάντης ή Μάγιστρος της Αδελφότητας των Arvales, καθιερώνοντας τη διαδοχή αυτής της ύψιστης θέσης από τον εκάστοτε Αυτοκράτορα. Εφόσον όμως αυτός μονάχα μπορούσε σποραδικά να ασχοληθεί με τις ιερές δραστηριότητες του τάγματος, εξουσιοδοτούσε κάποιο από τα μέλη του, το οποίο ενεργούσε ως «αντιμάγιστρος».

Το κολλέγιο των Arvales ωστόσο, άρχισε να παρακάμζει σιγά σιγά από τα μέσα του 3ου αι. μ.Χ., για να εξαφανιστεί εντελώς, μαζί με όλες τις άλλες καθαρές ρωμαϊκές λατρείες της αρχαίας θρησκείας στα τέλη του 4ου αιώνα. Οι λατρευτικές τελετές τους διαρκούσαν τρεις ημέρες και τελούνταν μια φορά τον χρόνο, το μήνα Μάιο, συμπίπτοντας με τις μέρες 17, 19, 20 ή 27, 29 και 30, σύμφωνα με το αν ήταν ζυγό ή μονό έτος, αντίστοιχα, στη Βαρρονική χρονολογία.

Την πρώτη μέρα οι τελετές γίνονταν στην πόλη αρχίζοντας με μια θυσία στον Παλατίνο λόφο ή στο σπίτι του Αρχιεροφάντη, όπου γινόταν η ιεροποίηση των καρπών της προηγούμενης εποχής του χρόνου και του προηγούμενου έτους και μετά ακολουθούσε συμπόσιο. Τη δεύτερη μέρα γίνονταν τρεις τελετουργίες στο ιερό άλσος της θεάς Dia, και μία στην πόλη, στο σπίτι του Μάγιστρου. Στο ιερό άλσος οι ιερείς θυσίαζαν δύο γουρούνες σαν προφυλακτική εξιλέωση οποιασδήποτε παράβασης της ιερότητας του χώρου, έπειτα ακολουθούσε η τελετή της θυσίας μιας λευκής αγελάδας, που έκανε ο αρχιεροφάντης και μετά οι ιερείς μαζεύονταν για το ιερό συμπόσιο. Η τρίτη τελετή γινόταν το απόγευμα και ήταν η λαμπρότερη και η πιο επίσημη. Για αυτή την τελετή έχουμε μια πλούσια και λεπτομερή περιγραφή στις δύο πινακίδες που περιέχουν την αναφορά της τελετής στα έτη 218 και 219 μ.Χ.

Θυσίαζαν μια γόνιμη προβατίνα στο ναό της θεάς Dia. Μετά οι ιερείς Arvales έκαναν προσφορά των προσωπικών τους δώρων στη θεά και τέλος τελούσαν την τελετουργία των πήλινων αγγείων (Ollae), χύνοντας από την κατηφορική πλευρά του λόφου το περιεχόμενό τους. Η τελετή αυτή είχε την καταγωγή της στην πιο μακρινή αρχαιότητα όταν η χρήση των μετάλλων δεν είχε ακόμη εισαχθεί στο Λάτιο και τα σκεύη ήταν πήλινα. Ύστερα από όλα αυτά οι Αδελφοί Arvales, μόνοι τους και κλεισμένοι μέσα στο ναό της θεάς, τραγουδούσαν και χόρευαν με ρυθμό τρία επί τέσσερα (τριποδάτιο ή 3/4) τον ύμνο (Carmen Arvale) που παραθέσαμε προηγουμένως. Μετά απομακρύνονταν όλοι οι ξένοι και έκαναν άλλο ένα συμπόσιο στο τετράστιλο και στην συνέχεια ακολουθούσαν αγώνες ιπποδρομίας στο αμφιθέατρο που βρισκόταν δίπλα στο ιερό άλσος.

Με τη δύση του ήλιου οι ιερείς Arvales επέστρεφαν στην πόλη και έκλειναν την ημέρα με ένα τρίτο συμπόσιο στο σπίτι του Μάγιστρου. Την τρίτη και τελευταία μέρα συγκεντρώνονταν

επίσης στο σπίτι του Μάγιστρου σε ένα συμπόσιο, όπου κατανάλωναν το κρέας της θυσίας που προσφέρθηκε στη θεά Dia την προηγούμενη μέρα.

Εκτός από αυτές τις επίσημες μόνιμες τελετουργίες, οι Arvales, ως ιερατική Αδελφότητα, τελούσαν και άλλες θυσίες και τελετές που αφορούσαν κυρίως τη λατρεία του Αυτοκράτορα και της αυτοκρατορικής οικογένειας, όχι ως πρόσωπα, αλλά ως σύμβολα μιας θείκης δύναμης ενσαρκωμένης ανάμεσα στους ανθρώπους, όπως συνέβαινε στις περισσότερες παραδοσιακές κοινωνίες μυθικού και μυητικού χαρακτήρα.

Έτσι, γιόρταζαν τα γενέθλια, τους θριάμβους, την ενθρόνιση και τους γάμους των αυτοκρατόρων με επίσημες θυσίες και πομπές, τόσο στο μεγάλο ναό του Καπιτωλινού, όσο και στον Παλατίνο λόφο.

Το τάγμα των Arvales τελούσε επίσης εξιλαστήριες θυσίες στο ιερό άλσος, που ήταν στην κορυφή ενός λόφου, δεξιά της σημερινής οδού Portuensis, κάθε φορά που έπρεπε να κάνουν οι Ρωμαίοι μια πράξη αντίθετη με την παραδοσιακή αυστηρότητα των λατρειών τους.

Τότε, τη δεύτερη μέρα των ετήσιων εορτών και πριν αρχίσουν τις θυσίες προς τιμήν της Μεγάλης Μητέρας (Dea Dia), κλάδευαν τα δέντρα του άλσους και το καθάριζαν όλο. Επειδή για να γίνουν αυτά έπρεπε να αγγίζουν τα ιερά φυτά και να χρησιμοποιήσουν σιδερένια εργαλεία, πράγμα που ήταν αντίθετο με την αρχαία εσωτερική παράδοσή τους, οι ιερείς Arvales εξιλέωναν την ασέβεια αυτή κάνοντας θυσίες ζώων, συνήθως χοίρων, σύμβολο των γενετικών και χθόνιων δυνάμεων της μητέρας Φύσης.

Άλλες εξιλαστήριες θυσίες τελούνταν όταν έπρεπε να γίνουν χαράξεις με σίδηρο πάνω στο μάρμαρο ή όταν έπεφτε ένα δέντρο του ιερού άλσους, είτε από γηρατειά είτε από κεραυνό και η φωτιά της λατρείας τρεφόταν με αυτά τα ιερά ξύλα.

Επιγραφή της Ωδής των Αγρών (Carmen Arvale)

Επίσης το ιερατείο των Arvales με επικεφαλής τον Αυτοκράτορα, συνήθιζε να κάνει στην αρχή τους έτους, τον Ιανουάριο, μήνα του αμφιπρόσωπου θεού των Αρχών Janus, υποσχέσεις και τάματα εμπρός στις τρεις κύριες θεότητες του Καπιτωλινού λόφου και στον Mars, τη Νίκη, τη Vesta, τον Neptunus, τον Ηρακλή και τη θεά της Δημόσιας Υγείας. Τα τάματα ανανεώνονταν κάθε χρόνο θέτοντας καινούριες υποσχέσεις και αποδεσμεύοντας τις παλιές του προηγούμενου έτους.

Ο ναός της θεάς Dea Dia, που ήταν μέσα στο ιερό άλσος, είχε κυκλικό σχήμα, με την κύρια είσοδο προς την Ανατολή. Στο κέντρο του βρισκόταν το άγαλμα της θεάς με σκεπασμένο το κεφάλι. Κοντά στο ναό ήταν το τετράστιλο, μια ορθογώνια πύλη με κολώνες όπου βρίσκονταν τα καθίσματα των ιερέων για τα συμπόσια που ακολουθούσαν τις τελετές.

Κάθε χρόνο, από την εποχή του Αυγούστου, συντάσσονταν το πρωτόκολλα των τελετών, σε επιγραφές, στον στυλοβάτη του ναού και σε άλλα μέρη και αργότερα σε μαρμάρινες πινακίδες από τις οποίες έχουν διασωθεί γύρω στις εκατό, οι οποίες διατηρούνται κυρίως στο Εθνικό Ρωμαϊκό Μουσείο και μερικές στο Μουσείο του Βατικανού.

Χάρη σ' αυτές τις πληροφορίες, που πολύ συνοπτικά εκτέθηκαν σε αυτό το άρθρο, μπορεί ο σύγχρονος μελετητής της αρχαίας εσωτερικής παράδοσης να έρθει σε επαφή με εκείνες τις αρχέγονες μυστηριακές λατρείες που ανήκουν σ' ένα παρελθόν γεμάτο γοητεία και μαγεία, όπου η θέση του ανθρώπου βρίσκεται σε πλήρη αρμονία με το περιβάλλον του, την κοινωνία, τη Μητέρα Φύση και τις θείες Δυνάμεις, το γεμάτο ζωή και μεγαλοπρέπεια παρελθόν του Ρωμαϊκού Πολιτισμού.

3. Η Κωμωδία ως Ριζοσπαστική Κριτική

3.1. Η Παρρησία ως Πολιτική Πράξη

Η αττική κωμωδία, και ιδιαίτερα το έργο του Αριστοφάνη, αποτελεί ένα μοναδικό φαινόμενο στην ιστορία της πολιτικής σκέψης: μια μορφή τέχνης που όχι μόνο επιτρέπεται αλλά και ενθαρρύνεται να ασκεί απεριόριστη κριτική στην εξουσία, στους θεσμούς και στα πρόσωπα της πόλης. Η παρρησία - η ελευθερία του λόγου, η άδεια να μιλά κανείς χωρίς φόβο - δεν ήταν αφηρημένη αρχή· ήταν μια πρακτική που επιτελούνταν στη σκηνή, μπροστά σε χιλιάδες πολίτες.

Η κωμωδία δεν περιοριζόταν σε γενικές παρατηρήσεις. Στόχευε ευθέως πολιτικούς, στρατηγούς, ποιητές, φιλοσόφους, ακόμη και θεσμούς. Ο Περικλής, ο Κλέων, ο Σωκράτης, οι σοφιστές, οι δικαστές, οι στρατηγοί - όλοι γίνονταν αντικείμενο σάτιρας. Η σκηνή λειτουργούσε ως δημόσιο βήμα ελέγχου της εξουσίας, ένα είδος θεσμικής αντιπολίτευσης που δεν υπήρχε σε καμία άλλη πόλη του ελληνικού κόσμου.

Η παρρησία της κωμωδίας είχε τρεις βασικές διαστάσεις:

α) Η παρρησία ως θεσμική εγγύηση

Η δημοκρατία της Αθήνας δεν φοβόταν την κριτική· την ενσωμάτωνε. Η κωμωδία αποτελούσε θεσμικό χώρο όπου η πόλη άκουγε τις πιο σκληρές αλήθειες για τον εαυτό της. Η δυνατότητα να γελά κανείς με την εξουσία είναι ένδειξη πολιτικής ωριμότητας. Η κωμωδία λειτουργούσε ως βαλβίδα αποσυμπίεσης αλλά και ως μηχανισμός αυτοδιόρθωσης.

β) Η παρρησία ως πολιτική παιδεία

Ο Αριστοφάνης δεν περιοριζόταν στη σάτιρα· διαμόρφωνε πολιτική σκέψη. Στους «Ιππείς», για παράδειγμα, η κριτική στον δημαγωγό Κλέωνα δεν είναι απλώς προσωπική επίθεση· είναι στοχασμός πάνω στη φύση της δημαγωγίας και της λαϊκής χειραγώγησης. Η κωμωδία διδάσκει τους πολίτες να αναγνωρίζουν τις παγίδες της ρητορικής και τις αδυναμίες της δημοκρατίας.

γ) Η παρρησία ως υπέρβαση του φόβου

Η κωμωδία επιτρέπει την έκφραση όσων δεν μπορούν να ειπωθούν αλλού. Η γελοιοποίηση της εξουσίας λειτουργεί ως απομυθοποίηση. Ο φόβος απέναντι στους ισχυρούς μειώνεται όταν αυτοί γίνονται αντικείμενο γέλιου. Η παρρησία της κωμωδίας είναι, επομένως, μια μορφή πολιτικής απελευθέρωσης.

Η κωμωδία δεν είναι απλώς σάτιρα· είναι μια μορφή πολιτικής φιλοσοφίας. Εκεί όπου η τραγωδία αναμετράται με τα όρια της ανθρωπίνης ύπαρξης, η κωμωδία αναμετράται με τα όρια της πολιτικής κοινότητας. Η κωμωδία αποκαλύπτει τις αντιφάσεις της δημοκρατίας, τις αδυναμίες της, τις υπερβολές της. Αλλά ταυτόχρονα υπερασπίζεται την αξία της ελευθερίας του λόγου και της δημόσιας κριτικής.

Η παρρησία της κωμωδίας είναι, με έναν βαθύ τρόπο, η καρδιά της δημοκρατίας. Χωρίς την ικανότητα να γελά κανείς με τον εαυτό του, η δημοκρατία κινδυνεύει να μετατραπεί σε αυταρχισμό. Η

κωμωδία υπενθυμίζει ότι η εξουσία πρέπει να είναι πάντοτε εκτεθειμένη στη δημόσια κρίση.

3.2. Η Αποδόμηση του Αυτονόητου

Η αττική κωμωδία δεν περιορίζεται στην άσκηση πολιτικής κριτικής· επιτελεί κάτι βαθύτερο και πιο ριζοσπαστικό: αποδομεί το αυτονόητο, δηλαδή τις κοινές παραδοχές, τις κοινωνικές συμβάσεις και τις πολιτικές βεβαιότητες που η πόλη θεωρεί δεδομένες. Εκεί όπου η τραγωδία αναμετράται με το αναπόδραστο, η κωμωδία αναμετράται με το γελοίο του ανθρώπινου εγχειρήματος, αποκαλύπτοντας την εύθραυστη φύση των θεσμών και των ιδεών που συγκροτούν την πόλη.

Η αποδόμηση αυτή δεν είναι απλώς χιούμορ· είναι μια φιλοσοφική πράξη. Η κωμωδία, μέσα από την υπερβολή, την παραμόρφωση και την ειρωνεία, αποκαλύπτει ότι αυτό που θεωρούμε «φυσικό» ή «αναγκαίο» είναι συχνά προϊόν κοινωνικής κατασκευής. Η γελοιοποίηση λειτουργεί ως εργαλείο αποστασιοποίησης: ο θεατής βλέπει την πόλη του μέσα από έναν παραμορφωτικό καθρέφτη και, ακριβώς γι' αυτό, μπορεί να την κατανοήσει καλύτερα.

α) Η ανατροπή των κοινωνικών ρόλων

Η κωμωδία συχνά αντιστρέφει τους κοινωνικούς ρόλους: γυναίκες που παίρνουν την εξουσία («Εκκλησιάζουσες»), δούλοι που γίνονται σοφότεροι από τους κυρίους τους («Σφήκες»), απλοί πολίτες που ανατρέπουν δημαγωγούς («Ιππείς»). Αυτές οι ανατροπές δεν είναι απλώς κωμικές· είναι πολιτικές δοκιμές. Η κωμωδία θέτει το ερώτημα: τι θα συνέβαινε αν οι κοινωνικές ιεραρχίες ήταν διαφορετικές;

β) Η αποδόμηση της σοβαρότητας

Η κωμωδία επιτίθεται στη σοβαροφάνεια. Οι θεοί παρουσιάζονται ως γελοίοι, οι φιλόσοφοι ως αφελείς, οι πολιτικοί ως υπερφίαλοι. Αυτή η αποδόμηση δεν είναι ασέβεια· είναι κριτική της εξουσίας. Η σοβαρότητα συχνά λειτουργεί ως μηχανισμός επιβολής· η κωμωδία την απογυμνώνει.

γ) Η γλώσσα ως εργαλείο αποδόμησης

Η κωμωδία παίζει με τη γλώσσα: νεολογισμοί, λογοπαίγνια, υπερβολές, παραλογισμοί. Η γλώσσα γίνεται εργαλείο αποδόμησης των νοημάτων. Ο Αριστοφάνης δείχνει ότι η πολιτική ρητορική μπορεί να είναι κενή, ότι οι λέξεις μπορούν να χειραγωγούν, ότι η γλώσσα μπορεί να αποκαλύπτει αλλά και να αποκρύπτει.

δ) Η φαντασία ως πολιτική δύναμη

Η κωμωδία επιτρέπει στην πόλη να φανταστεί το αδύνατο: ειρήνη με τα πουλιά («Ορνίθες»), κατάργηση των δικαστηρίων («Σφήκες»), κοινωνία χωρίς πόλεμο («Λυσιστράτη»). Αυτές οι φαντασιακές κατασκευές δεν είναι ουτοπίες· είναι πολιτικά πειράματα σκέψης. Η κωμωδία δείχνει ότι η πραγματικότητα δεν είναι δεδομένη· μπορεί να αλλάξει.

ε) Η κωμωδία ως αποκαλυπτική δύναμη

Η αποδόμηση του αυτονόητου δεν οδηγεί στον μηδενισμό· οδηγεί στην αυτογνωσία. Η κωμωδία αποκαλύπτει τις αντιφάσεις της πόλης, όχι για να την καταστρέψει, αλλά για να την βοηθήσει να δει τον εαυτό

της καθαρότερα. Η γελοιοποίηση είναι μια μορφή αλήθειας. Εκεί όπου η τραγωδία αποκαλύπτει το ανθρώπινο όριο, η κωμωδία αποκαλύπτει την ανθρώπινη αφέλεια.

Η κωμωδία, επομένως, δεν είναι απλώς ψυχαγωγία· είναι εργαλείο πολιτικής και φιλοσοφικής σκέψης. Η αποδόμηση του αυτονόητου είναι απαραίτητη για τη δημοκρατία, γιατί η δημοκρατία δεν μπορεί να επιβιώσει χωρίς την ικανότητα να αμφισβητεί τον εαυτό της.

4. Το Θέατρο ως Τεχνολογία της Δημοκρατίας

4.1. Η Εκπαίδευση του Πολίτη

Το αρχαίο ελληνικό θέατρο, και ιδιαίτερα η τραγωδία και η κωμωδία της κλασικής Αθήνας, λειτούργησε ως ένας από τους σημαντικότερους μηχανισμούς πολιτικής παιδείας στην ιστορία. Η δημοκρατία δεν στηρίζεται μόνο σε θεσμούς· στηρίζεται σε μια κουλτούρα συμμετοχής, σε μια κοινότητα πολιτών ικανών να σκέφτονται, να κρίνουν και να αναλαμβάνουν ευθύνη. Το θέατρο υπήρξε ο κατεξοχήν χώρος όπου αυτή η παιδεία καλλιεργήθηκε.

Η εκπαίδευση του πολίτη στο θέατρο δεν ήταν θεωρητική· ήταν βιωματική. Ο πολίτης δεν μάθαινε μέσα από αφηρημένες διδασκαλίες, αλλά μέσα από την εμπειρία της θέασης, της συγκίνησης, της κρίσης και της συλλογικής συμμετοχής. Η σκηνή λειτουργούσε ως εργαστήριο δημοκρατίας, όπου η κοινότητα δοκίμαζε τις αξίες της μέσα από την αναπαράσταση.

α) Η καλλιέργεια της ενσυναίσθησης

Η τραγωδία καλεί τον θεατή να ταυτιστεί με τον ήρωα, ακόμη και όταν αυτός βρίσκεται σε σύγκρουση με την πόλη. Αυτή η ταύτιση δεν είναι συναισθηματική μόνο· είναι πολιτική. Η ικανότητα να βλέπει κανείς τον κόσμο μέσα από τα μάτια του άλλου αποτελεί θεμέλιο της δημοκρατίας. Ο θεατής μαθαίνει να αναγνωρίζει την πολυπλοκότητα της ανθρώπινης δράσης και να αποφεύγει τις απλουστεύσεις.

β) Η καλλιέργεια της κριτικής σκέψης

Η τραγωδία και η κωμωδία δεν προσφέρουν έτοιμες λύσεις. Αντίθετα, θέτουν ερωτήματα, αποκαλύπτουν αντιφάσεις, προκαλούν αμφιβολίες. Ο θεατής καλείται να κρίνει, να συγκρίνει, να αξιολογήσει. Η κριτική σκέψη δεν είναι προνόμιο των φιλοσόφων· είναι καθήκον του πολίτη. Το θέατρο εκπαιδεύει τον πολίτη να σκέφτεται πολύπλευρα, να

αναγνωρίζει ότι η πραγματικότητα δεν είναι μονοσήμαντη.

γ) Η καλλιέργεια της πολιτικής ευθύνης

Η τραγωδία συχνά παρουσιάζει τις συνέπειες των συλλογικών αποφάσεων. Στον «Αγαμέμνονα», η θυσία της Ιφιγένειας είναι αποτέλεσμα μιας πολιτικής επιλογής. Στον «Οιδίποδα Τύραννο», η πόλη πληρώνει το τίμημα της άγνοιας και της ύβρεως. Ο θεατής μαθαίνει ότι οι πράξεις έχουν συνέπειες, ότι η πολιτική ευθύνη είναι αναπόδραστη. Η δημοκρατία απαιτεί πολίτες που κατανοούν το βάρος των αποφάσεών τους.

δ) Η καλλιέργεια της ανοχής στη διαφωνία

Η σκηνή παρουσιάζει συγκρούσεις αξιών, αντιτιθέμενες φωνές, πολλαπλές οπτικές. Η δημοκρατία δεν είναι ομοφωνία· είναι η ικανότητα να συνυπάρχουν διαφορετικές φωνές. Το θέατρο διδάσκει ότι η διαφωνία δεν είναι απειλή· είναι προϋπόθεση ελευθερίας. Ο πολίτης μαθαίνει να ακούει, να διαφωνεί, να συνδιαλέγεται.

ε) Η καλλιέργεια της συλλογικής μνήμης

Το θέατρο ανακαλεί μύθους, ιστορίες, τραύματα και θριάμβους της πόλης. Η μνήμη αυτή δεν είναι παθητική· είναι εργαλείο αυτογνωσίας. Η κοινότητα μαθαίνει να θυμάται, να αναστοχάζεται, να μαθαίνει από το παρελθόν. Η δημοκρατία χρειάζεται μνήμη για να αποφύγει την επανάληψη των λαθών της.

Το θέατρο ως σχολείο δημοκρατίας

Το θέατρο της κλασικής Αθήνας δεν ήταν απλώς τέχνη· ήταν παιδευτικός θεσμός. Η πόλη επένδυε σε αυτόν όχι για να ψυχαγωγήσει τους πολίτες, αλλά για να τους διαμορφώσει. Η δημοκρατία απαιτεί πολίτες ικανούς να σκέφτονται, να κρίνουν, να συμμετέχουν. Το θέατρο υπήρξε ο χώρος όπου αυτή η ικανότητα καλλιεργήθηκε.

Η εκπαίδευση του πολίτη στο θέατρο δεν ήταν θεωρητική· ήταν βιωματική, συλλογική και πολιτική. Η σκηνή ήταν ο τόπος όπου η πόλη μάθαινε να σκέφτεται τον εαυτό της.

4.2. Η Αναπαράσταση ως Μορφή Αυτογνωσίας

Η αναπαράσταση στο αρχαίο ελληνικό θέατρο δεν αποτελεί απλώς καλλιτεχνική μίμηση· είναι ένας από τους βαθύτερους μηχανισμούς συλλογικής αυτογνωσίας που ανέπτυξε ποτέ μια πολιτική κοινότητα. Η σκηνή δεν παρουσιάζει έναν ξένο,

απομακρυσμένο κόσμο· παρουσιάζει την ίδια την πόλη, μεταμορφωμένη μέσα από τον μύθο, αλλά αναγνωρίσιμη σε κάθε της πτυχή. Η μίμηση, όπως την αντιλαμβάνεται ο Αριστοτέλης, δεν είναι αντιγραφή της πραγματικότητας· είναι αναγνώριση (ἀναγνώρισις), δηλαδή η διαδικασία μέσα από την οποία ο θεατής βλέπει τον εαυτό του μέσα σε μια άλλη μορφή. Η τραγωδία και η κωμωδία λειτουργούν έτσι ως εργαλεία αυτοπαράτηρησης: η πόλη βλέπει τον εαυτό της από απόσταση, μέσα από τον μύθο, και ακριβώς γι' αυτό μπορεί να στοχαστεί πάνω στη δική της πραγματικότητα.

Οι μύθοι που παρουσιάζονται στη σκηνή δεν είναι ουδέτερες ιστορίες. Είναι οι μύθοι της πόλης, οι μνήμες της, οι φόβοι της, οι ελπίδες της. Στους «Πέρσες» του Αισχύλου, η Αθήνα βλέπει τον εχθρό της, αλλά ταυτόχρονα βλέπει

και τον εαυτό της μέσα από τα μάτια του Άλλου· η νίκη της Σαλαμίνας παρουσιάζεται όχι ως θρίαμβος, αλλά ως τραγωδία των ηττημένων, επιτρέποντας στην πόλη να στοχαστεί πάνω στη δική της δύναμη και ύβρη. Στον «Ορέστη» του Ευριπίδη, η πόλη βλέπει την πολιτική βία να διαλύει τον κοινωνικό ιστό, σε μια εποχή όπου η ίδια η Αθήνα βίωνε τις συνέπειες του Πελοποννησιακού Πολέμου. Η αναπαράσταση λειτουργεί ως διπλός καθρέφτης: η πόλη βλέπει τον εαυτό της και τον Άλλο ταυτόχρονα.

Το θέατρο επιτρέπει, επίσης, την επεξεργασία συλλογικών τραυμάτων. Μετά από πολέμους, πολιτικές συγκρούσεις ή κοινωνικές εντάσεις, η τραγωδία και η κωμωδία προσφέρουν έναν χώρο όπου η πόλη μπορεί να αντιμετωπίσει το παρελθόν της. Η αναπαράσταση δεν είναι φυγή· είναι αντιμετώπιση. Η

πόλη βλέπει τα λάθη της, τις υπερβολές της, τις πληγές της, αλλά μέσα σε ένα πλαίσιο που επιτρέπει την κατανόηση και την επεξεργασία τους.

Η σκηνή δεν αναπαράγει απλώς την πραγματικότητα· την μεταμορφώνει. Η μεταμόρφωση αυτή επιτρέπει την κριτική. Στους «Ορνίθες», ο Αριστοφάνης δημιουργεί έναν φανταστικό κόσμο για να κρίνει τον πραγματικό· η ουτοπία των πουλιών λειτουργεί ως πείραμα σκέψης, όπου η πόλη μπορεί να δει τις δικές της πολιτικές φαντασιώσεις και αυταπάτες. Στον «Ιππόλυτο», ο Ευριπίδης χρησιμοποιεί τον μύθο για να εξετάσει την ένταση ανάμεσα στο πάθος και τον νόμο, ανάμεσα στην ανθρώπινη επιθυμία και την κοινωνική τάξη. Η αναπαράσταση είναι μια μορφή φιλοσοφικής αφαίρεσης: απομακρύνει την πόλη από τον εαυτό της για να την δει καθαρότερα.

Η πόλη δεν βλέπει μόνο τον εαυτό της· μαθαίνει ποια είναι. Η ταυτότητα της κοινότητας διαμορφώνεται μέσα από την αναπαράσταση των μύθων της. Η τραγωδία και η κωμωδία λειτουργούν ως μηχανισμοί παραγωγής ταυτότητας: η πόλη μαθαίνει τι σημαίνει να είναι πόλη των Αθηναίων, τι σημαίνει να είναι πολίτης, τι σημαίνει να ανήκει σε μια κοινότητα. Η αναπαράσταση είναι, επομένως, μια μορφή πολιτισμικής αυτοκατασκευής.

Τέλος, η σκηνή είναι ο τόπος όπου η πόλη σκέφτεται δημόσια. Η αναπαράσταση δεν είναι απλώς θέαμα· είναι στοχασμός. Η πόλη βλέπει τον εαυτό της να ενεργεί, να συγκρούεται, να αποτυγχάνει, να μαθαίνει. Η αναπαράσταση είναι μια μορφή συλλογικής φιλοσοφίας. Η δημοκρατία απαιτεί αυτογνωσία· χωρίς την ικανότητα να βλέπει τον εαυτό της, να αναγνωρίζει τα λάθη της, να επεξεργάζεται τις εντάσεις της, κινδυνεύει να παραδοθεί στην ύβρη. Το θέατρο προσφέρει τον χώρο όπου αυτή η αυτογνωσία μπορεί να αναπτυχθεί. Η αναπαράσταση δεν είναι απλώς τέχνη· είναι πολιτική πράξη. Η πόλη μαθαίνει να βλέπει τον εαυτό της, να κρίνει τον εαυτό της, να μεταμορφώνει τον εαυτό της. Το θέατρο είναι ο τόπος όπου η δημοκρατία στοχάζεται τον εαυτό της.

5. Από την Κλασική στην Ελληνιστική Εποχή

Η μετάβαση από την κλασική στην ελληνιστική εποχή σηματοδοτεί μια βαθιά μεταμόρφωση του θεάτρου, όχι μόνο ως καλλιτεχνικής μορφής αλλά και ως κοινωνικού και πολιτικού θεσμού. Το θέατρο, που στην κλασική Αθήνα υπήρξε άρρηκτα

συνδεδεμένο με τη δημοκρατική διαδικασία και τη συλλογική αυτογνωσία της πόλης, εξαπλώνεται τώρα σε έναν ευρύτερο ελληνικό κόσμο, όπου οι πολιτικές δομές, οι κοινωνικές ιεραρχίες και οι πολιτισμικές ανάγκες έχουν αλλάξει ριζικά.

Στην κλασική Αθήνα, η τραγωδία και η κωμωδία λειτουργούσαν ως δημόσια φιλοσοφία, ως τόποι όπου η πόλη στοχάζεται τον εαυτό της. Στην ελληνιστική εποχή, όμως, η πόλις χάνει την πολιτική της αυτονομία. Οι μεγάλες μοναρχίες - η Μακεδονική, η Πτολεμαϊκή, η Σελευκιδική - δημιουργούν ένα νέο πολιτικό περιβάλλον, όπου η συλλογική συμμετοχή περιορίζεται και η εξουσία συγκεντρώνεται στα χέρια βασιλέων και αυλικών. Αυτή η μεταβολή έχει άμεσο αντίκτυπο στο θέατρο.

Το θέατρο δεν εξαφανίζεται· αντίθετα, επεκτείνεται. Θέατρα χτίζονται σε πόλεις της Μικράς Ασίας, της Συρίας, της Αιγύπτου, της Μεσογείου. Η μορφή του θεάτρου γίνεται πλέον πανελλήνια, όχι αθηναϊκή. Η διάδοση αυτή δείχνει ότι το θέατρο δεν ήταν απλώς πολιτικός θεσμός· ήταν πολιτισμική ανάγκη. Οι ελληνιστικές πόλεις υιοθετούν το θέατρο ως σύμβολο ελληνικότητας, ως μέσο πολιτισμικής ταυτότητας και κοινωνικής συνοχής.

Ωστόσο, η λειτουργία του θεάτρου αλλάζει. Η τραγωδία χάνει τον πολιτικό της χαρακτήρα και αποκτά περισσότερο αισθητικό και ρητορικό προσανατολισμό. Οι τραγικοί ποιητές της ελληνιστικής εποχής δεν γράφουν για να σχολιάσουν την πολιτική ζωή της πόλης· γράφουν για αυλές, για φεστιβάλ, για ένα κοινό που αναζητά συγκίνηση και τεχνική δεξιοτεχνία. Η τραγωδία γίνεται τέχνη της αυλής, όχι της αγοράς.

Η κωμωδία, από την άλλη πλευρά, μεταμορφώνεται ριζικά. Η παρρησία της παλαιάς κωμωδίας - η άμεση πολιτική κριτική, η σάτιρα προσώπων και θεσμών - δεν μπορεί να επιβιώσει σε ένα περιβάλλον μοναρχικό. Έτσι γεννιέται η Νέα Κωμωδία, με κύριο εκπρόσωπο τον Μένανδρο. Η Νέα Κωμωδία στρέφεται από την πολιτική στην ιδιωτική ζωή: οικογένεια, έρωτας, κοινωνικές σχέσεις, ηθικά διλήμματα της καθημερινότητας. Αυτή η μετατόπιση δεν είναι ένδειξη παρακμής· είναι ένδειξη προσαρμογής. Σε έναν κόσμο όπου η πολιτική συμμετοχή περιορίζεται, η αυτογνωσία μεταφέρεται από το επίπεδο της πόλης στο επίπεδο του ατόμου.

Παρά τις αλλαγές αυτές, το θέατρο διατηρεί τον χαρακτήρα του ως χώρος συλλογικής εμπειρίας. Τα ελληνιστικά θέατρα,

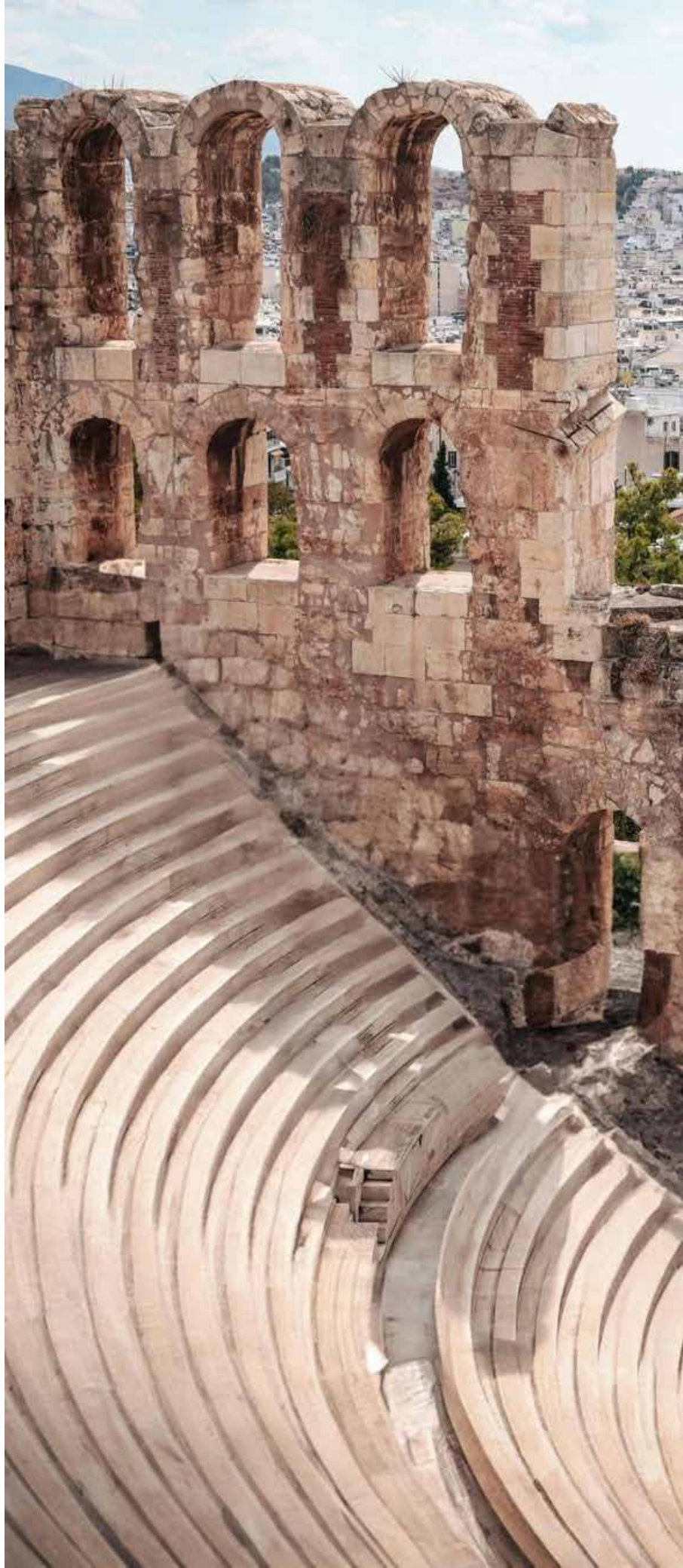
συχνά μεγαλύτερα και πιο μνημειακά από τα κλασικά, λειτουργούν ως χώροι όπου οι κοινότητες συγκεντρώνονται για να βιώσουν την κοινή τους ταυτότητα. Η αναπαράσταση εξακολουθεί να είναι μορφή αυτογνωσίας, αλλά τώρα αφορά περισσότερο την πολιτισμική παρά την πολιτική ταυτότητα.

Η ελληνιστική εποχή, επομένως, δεν σηματοδοτεί το τέλος του θεάτρου ως φιλοσοφικής πρακτικής· σηματοδοτεί τη μεταμόρφωσή του. Το θέατρο παύει να είναι ο τόπος όπου η πόλη στοχάζεται τον εαυτό της ως πολιτικό σώμα και γίνεται ο τόπος όπου οι κοινότητες στοχάζονται τον εαυτό τους ως πολιτισμικές οντότητες. Η φιλοσοφία της σκηνης δεν εξαφανίζεται· αλλάζει μορφή.

5.1. Το Θέατρο ως Πολιτισμική Γλώσσα στον Ελληνιστικό Κόσμο

Στην ελληνιστική εποχή, το θέατρο μετατρέπεται από πολιτικό θεσμό της πόλης-κράτους σε πολιτισμική γλώσσα ενός ευρύτερου, πολυεθνικού και πολυκεντρικού κόσμου. Η εξάπλωση του ελληνικού πολιτισμού μετά τις κατακτήσεις του Αλεξάνδρου δημιούργησε ένα νέο περιβάλλον, όπου η ελληνική γλώσσα, η παιδεία και οι καλλιτεχνικές μορφές λειτουργούσαν ως κοινός κώδικας επικοινωνίας ανάμεσα σε λαούς με διαφορετικές παραδόσεις. Σε αυτό το πλαίσιο, το θέατρο απέκτησε έναν ρόλο που υπερέβαινε κατά πολύ τα όρια της κλασικής Αθήνας: έγινε φορέας ελληνικότητας, μέσο πολιτισμικής συνοχής και εργαλείο διαμόρφωσης ταυτότητας.

Η διάδοση των θεάτρων σε ολόκληρη την Ανατολική Μεσόγειο - στην Πέργαμο, στην Αλεξάνδρεια, στην Αντιόχεια, στη Ρόδο - δείχνει ότι το θέατρο δεν ήταν απλώς μια μορφή ψυχαγωγίας, αλλά ένας θεσμός που οι ελληνιστικές πόλεις θεωρούσαν απαραίτητο για την πολιτισμική τους αυτοπαρουσίαση. Η ανέγερση μνημειακών θεάτρων αποτελούσε

δήλωση πολιτισμικής ταυτότητας: μια πόλη χωρίς θέατρο ήταν μια πόλη χωρίς πρόσβαση στον ελληνικό πολιτισμό.

Σε αντίθεση με την κλασική Αθήνα, όπου το θέατρο ήταν άρρηκτα συνδεδεμένο με τη δημοκρατική διαδικασία, στις ελληνιστικές πόλεις το θέατρο λειτουργεί ως χώρος κοινωνικής και πολιτισμικής συνάντησης. Οι παραστάσεις δεν απευθύνονται πλέον σε πολίτες που συμμετέχουν ενεργά στη διακυβέρνηση, αλλά σε ένα κοινό που αποτελείται από διαφορετικές κοινωνικές ομάδες: Έλληνες, εξελληνισμένους πληθυσμούς, τοπικές ελίτ, εμπόρους, στρατιώτες, αυλικούς. Το θέατρο γίνεται έτσι ένας τόπος όπου η ελληνική ταυτότητα διαμορφώνεται και αναπαράγεται μέσα από την κοινή εμπειρία της θέασης.

Η Νέα Κωμωδία του Μενάνδρου παίζει καθοριστικό ρόλο σε αυτή τη διαδικασία. Ενώ η Παλαιά Κωμωδία ασκούσε άμεση πολιτική κριτική, η Νέα Κωμωδία στρέφεται στην καθημερινή ζωή: οικογένεια, έρωτας, κοινωνικές σχέσεις, ηθικά διλήμματα. Αυτή η μετατόπιση δεν είναι ένδειξη αποπολιτικοποίησης· είναι ένδειξη προσαρμογής σε έναν κόσμο όπου η πολιτική συμμετοχή έχει περιοριστεί και η ταυτότητα διαμορφώνεται περισσότερο μέσα από την κοινωνική εμπειρία παρά μέσα από τη δημόσια σφαίρα. Η Νέα Κωμωδία προσφέρει ένα κοινό ηθικό λεξιλόγιο, ένα σύνολο αξιών και συμπεριφορών που μπορούν να αναγνωριστούν από διαφορετικές κοινότητες σε ολόκληρο τον ελληνιστικό κόσμο.

Παράλληλα, η τραγωδία αποκτά έναν νέο ρόλο. Αν και χάνει την πολιτική της αιχμή, γίνεται αντικείμενο λογοτεχνικής λατρείας και εκπαιδευτικής χρήσης. Οι τραγικοί ποιητές της κλασικής εποχής - Αισχύλος, Σοφοκλής, Ευριπίδης - μετατρέπονται σε κλασικούς

συγγραφείς, των οποίων τα έργα διδάσκονται, αναλύονται και μιμούνται στα ελληνιστικά σχολεία. Η τραγωδία γίνεται μέρος της παιδείας, όχι της πολιτικής διαδικασίας. Η σκηνή λειτουργεί πλέον ως χώρος αισθητικής καλλιέργειας και όχι ως χώρος πολιτικής αυτογνωσίας.

Ωστόσο, το θέατρο δεν χάνει τη δύναμή του ως μηχανισμός συλλογικής εμπειρίας. Οι ελληνιστικές πόλεις χρησιμοποιούν τις θεατρικές παραστάσεις για να ενισχύσουν την κοινωνική συνοχή, να προβάλλουν την πολιτισμική τους ταυτότητα και να δημιουργήσουν κοινές μνήμες. Το θέατρο γίνεται έτσι ένας από τους σημαντικότερους φορείς της ελληνιστικής κουλτούρας: ένας χώρος όπου η ελληνικότητα βιώνεται, αναπαράγεται και μεταδίδεται.

Στην ελληνιστική εποχή, λοιπόν, το θέατρο δεν είναι πλέον ο τόπος όπου η πόλη στοχάζεται τον εαυτό της ως πολιτικό σώμα· είναι ο τόπος όπου οι κοινότητες στοχάζονται τον εαυτό τους ως πολιτισμικές οντότητες. Η φιλοσοφία της σκηνής δεν εξαφανίζεται· αλλάζει μορφή. Η αυτογνωσία δεν αφορά πλέον τη δημοκρατική πόλη, αλλά τον ελληνιστικό κόσμο ως πολιτισμική κοινότητα.

5.2. Τα Μεγάλα Θέατρα του Ελληνικού Κόσμου: Αρχιτεκτονική και Πολιτισμική Σημασία

Το αρχαίο ελληνικό θέατρο δεν υπήρξε μόνο καλλιτεχνική έκφραση, αλλά ένας θεσμός που διαμόρφωσε την πολιτική, κοινωνική και πολιτισμική ταυτότητα του ελληνικού κόσμου. Η γεωγραφική του εξάπλωση και η αρχιτεκτονική του ποικιλία αποτυπώνουν την εξέλιξη της ελληνικής πόλης, από την κλασική Αθήνα έως τον πολυκεντρικό ελληνιστικό κόσμο. Στην καρδιά αυτής της παράδοσης βρίσκεται το Θέατρο του Διονύσου στην Αθήνα, η μήτρα της τραγωδίας και της κωμωδίας. Εκεί παρουσιάστηκαν για πρώτη φορά τα έργα του Αισχύλου, του Σοφοκλή, του Ευριπίδη και του Αριστοφάνη, σε έναν χώρο που μπορούσε να φιλοξενήσει δεκάδες χιλιάδες πολίτες. Το θέατρο αυτό δεν ήταν απλώς χώρος τέχνης· ήταν ο τόπος όπου η πόλις στοχάζεται τον εαυτό της, όπου η δημοκρατία επιτελείται μέσα από την αναπαράσταση.

Από την Αθήνα, η θεατρική αρχιτεκτονική εξαπλώθηκε σε ολόκληρο τον ελληνικό κόσμο. Το θέατρο της Επιδαύρου,

αριστούργημα του Πολύκλειτου του Νεότερου, αποτελεί το πιο καλοδιατηρημένο δείγμα της αρχαίας σκηνικής τέχνης. Η απaráμιλλη ακουστική του και η αρμονική του γεωμετρία το καθιστούν σύμβολο της ελληνικής αισθητικής, ενώ η σύνδεσή του με το Ασκληπιείο αναδεικνύει τη θεραπευτική διάσταση του θεάτρου, όπου η τέχνη και η ίαση συνυπάρχουν.

Στη Δωδώνη, το μεγαλύτερο θέατρο της αρχαιότητας εντάσσεται στο ιερό του Δία, συνδυάζοντας τη μαντική παράδοση με τη θεατρική πράξη. Η μνημειακότητά του αντανakλά τη σημασία του ως τόπος συλλογικής μνήμης και θρησκευτικής εμπειρίας. Αντίστοιχα, το θέατρο της Δήλου, στο κέντρο του εμπορικού και θρησκευτικού δικτύου του Αιγαίου, αποτυπώνει τον κοσμοπολίτικο χαρακτήρα του νησιού και τη διάδοση του θεάτρου ως πολιτισμικής γλώσσας.

Στον ελληνιστικό κόσμο, η θεατρική αρχιτεκτονική αποκτά νέα χαρακτηριστικά. Το θέατρο της Περγάμου, χτισμένο σε απότομη πλαγιά, εντυπωσιάζει με την κλίση και τη μνημειακότητά του, αποκαλύπτοντας την τάση των ελληνιστικών βασιλείων για εντυπωσιασμό και προβολή ισχύος. Το θέατρο της Πριήνης, από την άλλη, αποτελεί πρότυπο ελληνιστικής τυποποίησης, με άρτια διατηρημένη σκηνή και προεδρία, δείχνοντας την εξέλιξη της θεατρικής αρχιτεκτονικής σε πιο σταθερές μορφές.

Στη Λάρισα, το μεγάλο θέατρο της Θεσσαλίας εντάσσεται στο πολιτικό κέντρο της πόλης, αποδεικνύοντας ότι το θέατρο δεν ήταν αποκλειστικό προνόμιο της Αθήνας ή των μεγάλων ιερών, αλλά βασικός θεσμός της ελληνικής δημόσιας ζωής. Το θέατρο της Σικυώνας, τέλος, υπήρξε σημαντικό κέντρο δραματικών και μουσικών αγώνων, αποκαλύπτοντας την ποικιλία των χρήσεων του θεάτρου και τη σύνδεσή του με την πολιτισμική παραγωγή.

Όλα αυτά τα θέατρα, από την Αθήνα έως τη Μικρά Ασία και από την Πελοπόννησο έως το Αιγαίο, συγκροτούν ένα ενιαίο πολιτισμικό τοπίο. Αποτελούν μνημεία όχι μόνο αρχιτεκτονικής δεξιότητας, αλλά και συλλογικής σκέψης. Στους χώρους αυτούς, οι κοινότητες συγκεντρώνονταν για να δουν τον εαυτό τους, να επεξεργαστούν τις μνήμες τους, να διαμορφώσουν την ταυτότητά τους. Το θέατρο, ως χώρος αναπαράστασης και στοχασμού, υπήρξε η πιο διαρκής και βαθιά έκφραση της ελληνικής δημόσιας φιλοσοφίας.

Βασιλεία, Δημοκρατία και Αυτοκρατορία στην Αρχαία Ρώμη

Κείμενο: Χαραλαμπος Κόλλιας

Στην πολιτική φιλοσοφία, η έννοια του πολιτεύματος δεν αφορά μόνο στη δομή της εξουσίας, αλλά στο σύνολο των θεσμών, των παραδόσεων και των ηθικών αξιών που ρυθμίζουν τη ζωή μιας κοινωνίας. Στην περίπτωση της αρχαίας Ρώμης, στοιχεία όπως το *mos maiorum*, το «έθος των προγόνων», η πειθαρχία, η αίσθηση καθήκοντος και η υπακοή στον νόμο αποτέλεσαν θεμέλια της πολιτικής της οργάνωσης.

Η ιστορία της αρχαίας Ρώμης αποτελεί ένα μοναδικό πολιτικό φαινόμενο, καθώς αποτυπώνει τη σταδιακή μετάβαση από τη βασιλεία στη δημοκρατική *res publica* και τελικά στην αυτοκρατορική μοναρχία. Μέσα από αυτή τη διαδρομή, η Ρώμη διαμόρφωσε πρότυπα διοίκησης, δικαίου και πολιτικής οργάνωσης που επηρέασαν βαθιά ολόκληρο τον δυτικό κόσμο.

Η πορεία αυτή δεν υπήρξε απλώς θεσμική, υπήρξε ταυτόχρονα ηθική και ανθρωπολογική. Κάθε μεταβολή του πολιτεύματος αντανάκλασε μια βαθύτερη αλλαγή στον τρόπο με τον οποίο οι Ρωμαίοι αντιλαμβάνονταν την εξουσία, την αρετή και τη σχέση του ατόμου με το κοινό καλό.

1. Ρωμαϊκό Βασίλειο (753–509 π.Χ.): Η Εποχή της Ενότητας

Το πρώτο στάδιο της ρωμαϊκής πολιτικής οργάνωσης ήταν η Βασιλεία, όπου η εξουσία συγκεντρωνόταν στο πρόσωπο του βασιλιά (*rex*). Ο βασιλιάς κατείχε το *imperium*, δηλαδή την ανώτατη στρατιωτική, πολιτική και θρησκευτική εξουσία. Ήταν αρχηγός του στρατού, ανώτατος δικαστής και προστάτης της θρησκευτικής ζωής της πόλης.

Στη ρωμαϊκή συνείδηση, πολιτική και θρησκεία δεν ήταν διαχωρισμένες έννοιες. Ο βασιλιάς λειτουργούσε ως εγγυητής της *pax deorum*, της αρμονικής σχέσης ανάμεσα στην πόλη και το θείο. Παράλληλα, η Σύγκλητος υπήρχε ήδη ως συμβουλευτικό σώμα των πατρικών οικογενειών, ενώ ο λαός συμμετείχε επικυρώνοντας σημαντικές αποφάσεις μέσω των συνελεύσεων.

Η νομοποίηση της εξουσίας δεν βασιζόταν αποκλειστικά στην καταγωγή, αλλά και στην προσωπική αρετή του ηγέτη. Η πρώτη Ρώμη εκτιμούσε ιδιαίτερα τη *virtus*, δηλαδή την ανδρεία, την αυτοκυριαρχία και την αίσθηση καθήκοντος προς την κοινότητα.

Η πτώση της βασιλείας το 509 π.Χ., μετά την τυραννική διακυβέρνηση του Ταρκύνιου του Υπερήφανου, υπήρξε καθοριστική για τη ρωμαϊκή πολιτική συνείδηση. Από εκείνο το σημείο και έπειτα, η έννοια της ελευθερίας (*libertas*) ταυτίστηκε με την άρνηση της απόλυτης μοναρχικής εξουσίας.

2. Ρωμαϊκή Δημοκρατία (*Res Publica*, 509–27 π.Χ.): Το Μεικτό Πολίτευμα

Η *Res Publica*, η «δημόσια υπόθεση» αποτέλεσε το πιο χαρακτηριστικό και δημιουργικό στάδιο της ρωμαϊκής πολιτικής ιστορίας. Ο ιστορικός Πολύβιος θεωρούσε ότι η δύναμη της Ρώμης οφειλόταν στη μοναδική ισορροπία ανάμεσα σε τρία διαφορετικά στοιχεία εξουσίας: το μοναρχικό, το αριστοκρατικό και το δημοκρατικό.

Το μοναρχικό στοιχείο εκφραζόταν μέσω των δύο Υπάτων, οι οποίοι εκλέγονταν κάθε χρόνο ώστε να αποτρέπεται η συγκέντρωση υπερβολικής δύναμης σε ένα πρόσωπο. Το αριστοκρατικό στοιχείο εκπροσωπούσε η Σύγκλητος, η οποία διέθετε τεράστιο κύρος (*auctoritas*) και καθόριζε σε μεγάλο βαθμό την πορεία του κράτους. Το δημοκρατικό στοιχείο εκφραζόταν μέσω των λαϊκών συνελεύσεων και των δημάρχων του λαού.

Ωστόσο, η Ρωμαϊκή Δημοκρατία δεν υπήρξε ποτέ δημοκρατία με την αθηναϊκή έννοια. Σε αντίθεση με την Εκκλησία του Δήμου της Αθήνας, όπου κάθε πολίτης μπορούσε να αγορεύσει και να προτείνει νόμους, οι ρωμαϊκές συνελεύσεις είχαν περισσότερο παθητικό χαρακτήρα. Οι πολίτες καλούνταν κυρίως να εγκρίνουν ή να απορρίψουν προτάσεις που είχαν ήδη διαμορφωθεί από τους άρχοντες και τη Σύγκλητο.

Παράλληλα, η πολιτική ισχύς συνδεόταν στενά με την περιουσία και την κοινωνική θέση. Τα αξιώματα ήταν άμισθα και απαιτούσαν σημαντικούς οικονομικούς πόρους, γεγονός που περιόριζε ουσιαστικά την πολιτική δραστηριότητα στους εύπορους πολίτες και στις οικογένειες της *nobilitas*. Έτσι, παρά

τους αγώνες των πληβείων, η Ρώμη παρέμεινε σε μεγάλο βαθμό μια αριστοκρατική δημοκρατία.

Ακριβώς αυτή η ισορροπία ανάμεσα στα διαφορετικά στοιχεία του πολιτεύματος ήταν που εντυπωσίασε τόσο τον Πολύβιο όσο και μεταγενέστερους στοχαστές. Η Ρώμη πλησίαζε το αριστοτελικό ιδεώδες του «μικτού πολιτεύματος», όπου καμία κοινωνική δύναμη δεν κυριαρχεί απόλυτα πάνω στις υπόλοιπες.

Παρά τις αντιφάσεις της, η Δημοκρατία στηριζόταν σε μια βαθύτερη ηθική αρχή: ότι ο πολίτης όφειλε να θέτει το κοινό καλό πάνω από το προσωπικό συμφέρον. Η *res publica* απαιτούσε πολίτες με αυτοπειθαρχία, αίσθηση καθήκοντος και προσηλωση στον νόμο. Όταν αυτή η ηθική συνοχή άρχισε να φθείρεται, οι θεσμοί αποδείχθηκαν ανεπαρκείς.

Η επέκταση της Ρώμης σε μια αχανή μεσογειακή αυτοκρατορία προκάλεσε τεράστιες κοινωνικές ανισότητες, συγκέντρωση πλούτου και ενίσχυση της δύναμης των στρατηγών. Οι εμφύλιοι πόλεμοι του 1ου αιώνα π.Χ. αποκάλυψαν ότι οι θεσμοί μιας πόλης-κράτους δεν μπορούσαν πλέον να διαχειριστούν την πραγματικότητα μιας παγκόσμιας

δύναμης. Έτσι, η Δημοκρατία οδηγήθηκε σταδιακά στην κατάρρευση.

3. Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία (27 π.Χ.–476 μ.Χ.): Από την Ηγεμονία στη Δεσποτεία

Η μετάβαση στην Αυτοκρατορία δεν πραγματοποιήθηκε απότομα, αλλά μέσα από μια σταδιακή συγκέντρωση εξουσιών στο πρόσωπο ενός ανθρώπου. Μετά από δεκαετίες εμφυλίων συγκρούσεων, οι Ρωμαίοι αναζήτησαν πάνω απ' όλα σταθερότητα και ειρήνη, ακόμη κι αν αυτό σήμαινε περιορισμό της πολιτικής ελευθερίας.

Ο Οκταβιανός Αύγουστος οικοδόμησε το καθεστώς της Ηγεμονίας (Principatus), παρουσιάζοντας τον εαυτό του ως princeps, δηλαδή «πρώτο μεταξύ ίσων». Διατήρησε εξωτερικά τους δημοκρατικούς θεσμούς, όμως συγκέντρωσε σταδιακά τις ουσιαστικές εξουσίες του κράτους μέσω της δημαρχικής ισχύος και της ανώτατης στρατιωτικής διοίκησης.

Η περίοδος αυτή συνδέθηκε με τη λεγόμενη Pax Romana, μια μακρά εποχή ειρήνης, σταθερότητας και οικονομικής ανάπτυξης. Ωστόσο, η πολιτική συμμετοχή των πολιτών μειωνόταν συνεχώς, ενώ η πραγματική εξουσία μεταφερόταν ολοένα και περισσότερο στο αυτοκρατορικό κέντρο.

Μετά την κρίση του 3ου αιώνα μ.Χ, η αυτοκρατορική εξουσία έγινε ακόμη πιο συγκεντρωτική. Ο Διοκλητιανός εγκαινίασε τη φάση της Δεσποτείας (Dominatus), μετατρέποντας ουσιαστικά το ρωμαϊκό κράτος σε απολυταρχική μοναρχία. Ο αυτοκράτορας παρουσιαζόταν πλέον ως dominus («κύριος») και περιβαλλόταν από σχεδόν ιερή αίγλη, ενώ η γραφειοκρατία και ο κρατικός έλεγχος διογκώθηκαν σημαντικά.

Έτσι, η Ρώμη ολοκλήρωσε τη μετάβασή της από την πολιτεία των πολιτών σε ένα συγκεντρωτικό αυτοκρατορικό κράτος, όπου η ενότητα και η τάξη είχαν πλέον προτεραιότητα απέναντι στην πολιτική ελευθερία.

Η Ηθική των Πολιτών και η Μοίρα των Πολιτευμάτων

Η ιστορία της Ρώμης δείχνει ότι κανένα πολίτευμα δεν μπορεί να διατηρηθεί μόνο μέσω θεσμών και νόμων. Η σταθερότητα ενός κράτους εξαρτάται τελικά από την ηθική ποιότητα των ανθρώπων που το υπηρετούν.

Η Ρωμαϊκή Δημοκρατία δεν κατέρρευσε αποκλειστικά λόγω θεσμικών αδυναμιών, αλλά και επειδή η προσωπική φιλοδοξία ισχυρών ανδρών, άρχισε να υπερισχύει του συλλογικού συμφέροντος της res publica. Όταν η δύναμη αποσπάται από την αρετή και η πολιτική μετατρέπεται σε μέσο προσωπικής κυριαρχίας, ακόμη και τα πιο ισορροπημένα πολιτεύματα οδηγούνται σταδιακά σε παρακμή.

Η ρωμαϊκή εμπειρία υπενθυμίζει ότι τα πολιτεύματα είναι ζωντανοί οργανισμοί. Αντανακλούν τις αρετές, τις φιλοδοξίες και τις αδυναμίες των ανθρώπων που τα συγκροτούν. Από τη λιτή αρετή των πρώτων Ρωμαίων έως τη συγκεντρωτική ισχύ της ύστερης αυτοκρατορίας, η πορεία της Ρώμης αποτελεί ένα διαχρονικό μάθημα για τη σχέση ανάμεσα στην εξουσία, την ηθική και την ανθρώπινη φύση.

Πηγές – Βιβλιογραφία

- Britannica Educational Publishing, Ancient Rome: From Romulus and Remus to the Visigoth Invasion, επιμ. Kathleen Kuiper, Britannica Educational Publishing, 2010.
- MacKay, Christopher S., Αρχαία Ρώμη: Στρατιωτική και Πολιτική Ιστορία, μτφρ. Δούκαϊνα Γ. Ζάννη, επιμ. Ιωάννης Κ. Ξυδόπουλος, Εκδόσεις Δ. Ν. Παπαδήμας, Αθήνα, 2007.
- Wikipedia – Αρχαία Ρώμη

Το ρωμαϊκό δίκαιο είναι ένα από τα σημαντικότερα πνευματικά επιτεύγματα της ανθρωπότητας. Είναι μία πολύ υψηλή σύλληψη της έννοιας της δικαιοσύνης στα ανθρώπινα πλαίσια, δηλαδή του τρόπου με τον οποίο οι άνθρωποι μπορούν να συμβιώσουν μεταξύ τους με τον καλύτερο δυνατό τρόπο. Χρησιμοποιώντας αρχές και νόμους που θεωρούνταν αντικειμενικά δίκαιοι προς όλους, προσπάθησε να οργανώσει μία ανθρώπινη κοινωνία, αφήνοντας περιθώριο για τη βελτίωση και εξέλιξη των ανθρώπων της. Δεν ήταν απλώς ένα σύνολο κανόνων και ποινών· ήταν μία ολόκληρη φιλοσοφία για την ανθρώπινη ζωή, την ευθύνη και τη σχέση του ατόμου με την κοινωνία.

Οι Ρωμαίοι πίστευαν ότι χωρίς νόμους ο άνθρωπος παρασύρεται εύκολα από τα πάθη, τον φόβο, την απληστία και την αυθαιρεσία. Έτσι, ο νόμος έγινε το μέσο που θα συγκρατούσε το χάος και θα δημιουργούσε μια οργανωμένη πολιτεία. Ο Μάρκος Τύλλιος Κικέρων υποστήριζε ότι ο αληθινός νόμος είναι σύμφωνος με τη φύση και τη λογική. Μέσα από αυτή την ιδέα φαίνεται ότι η δικαιοσύνη δεν θεωρούνταν απλώς επιβολή εξουσίας, αλλά μια προσπάθεια να υπάρξει ισορροπία ανάμεσα στους ανθρώπους. Για τους Ρωμαίους, ένας νόμος που δεν στηριζόταν στη λογική δεν μπορούσε να είναι πραγματικά δίκαιος.

Η σημασία που έδιναν οι Ρωμαίοι στον νόμο και στην τάξη φαίνεται ακόμη και μέσα από τους μύθους τους. Ο πιο χαρακτηριστικός είναι ο μύθος του Ρωμύλου και του Ρώμου, των θρυλικών ιδρυτών της Ρώμης. Σύμφωνα με τον μύθο, τα δύο αδέρφια εγκαταλείφθηκαν όταν ήταν ακόμη βρέφη και σώθηκαν από μια λύκαινα, η οποία τα προστάτευσε και τα μεγάλωσε μέχρι να τα βρουν βοσκοί. Όταν ενηλικιώθηκαν, αποφάσισαν να ιδρύσουν μια νέα πόλη, όμως σύντομα συγκρούστηκαν για το ποιος θα κυβερνούσε και ποιος είχε το δικαίωμα να ορίσει τα σύνορα της πόλης. Ο Ρωμύλος άρχισε να χτίζει τείχη γύρω από τη νέα πόλη, αλλά ο Ρώμος, κοροϊδεύοντας τα τείχη και την εξουσία του αδελφού του, πήδηξε πάνω από αυτά για να δείξει ότι ήταν αδύναμα. Τότε ο Ρωμύλος τον σκότωσε, δηλώνοντας πως έτσι θα πεθαινει όποιος παραβιάζει τα όρια και τους νόμους της πόλης. Μέσα από αυτόν τον μύθο οι Ρωμαίοι ήθελαν να δείξουν ότι χωρίς κανόνες και σεβασμό στους νόμους, η ανθρώπινη φιλοδοξία μπορεί εύκολα να οδηγήσει στη βία και στο χάος.

Ο μύθος αυτός φανερώνει επίσης κάτι βαθύτερο για τη ρωμαϊκή σκέψη. Τα τείχη της πόλης δεν συμβόλιζαν μόνο προστασία από εξωτερικούς εχθρούς, αλλά και τα όρια που πρέπει να θέτει ο νόμος μέσα στην κοινωνία. Οι Ρωμαίοι πίστευαν ότι ο άνθρωπος χρειάζεται όρια για να μπορέσει να ζήσει αρμονικά με τους άλλους ανθρώπους. Χωρίς αυτά, η δύναμη του ισχυρότερου θα επικρατούσε παντού και η κοινωνία θα διαλυόταν. Έτσι, ο νόμος δεν παρουσιαζόταν σαν καταπίεση της ελευθερίας, αλλά σαν απαραίτητη προϋπόθεση για να υπάρξει πραγματική ελευθερία και ασφάλεια.

Μία από τις σημαντικότερες αρχές της ρωμαϊκής δικαιοσύνης ήταν η φράση «... suum cuique tribuere» (... να αποδίδεται στον καθένα αυτό που του ανήκει)*. Η φράση αυτή, που συνδέεται με τον Ρωμαίο νομομαθή Δομίτιο Ουλπιανό (Gnaeus Domitius

Η σημασία που έδιναν οι Ρωμαίοι στον νόμο και στην τάξη φαίνεται έντονα μέσα στους μύθους τους, με πιο χαρακτηριστικό τον μύθος του Ρωμύλου και του Ρώμου, των θρυλικών ιδρυτών της Ρώμης.

(Η λύκαινα τού Καπιτωλίου θηλάζει τους δίδυμους Ρωμύλο και Ρέμο: Μπρούντζος, 12ος αι. μ.Χ., τα δίδυμα προσθήκη του 15ου αι., Μουσεία του Καπιτωλίου).

Annius Ulpianus, περ. 170 - 223/228 π.Χ.), εκφράζει μια βαθιά φιλοσοφική αντίληψη περί δικαιοσύνης. Οι Ρωμαίοι δεν πίστευαν πως όλοι οι άνθρωποι πρέπει να αντιμετωπίζονται με τον ίδιο τρόπο σε κάθε περίπτωση, αλλά πως ο καθένας πρέπει να λαμβάνει αυτό που πραγματικά του αναλογεί.

Για παράδειγμα, ένας άνθρωπος που έκανε ένα λάθος από ανάγκη δεν μπορούσε να αντιμετωπιστεί το ίδιο με κάποιον που έβλαψε συνειδητά τους άλλους από απληστία. Αν ένας άνθρωπος έκλεψε επειδή πεινούσε, μπορεί να αντιμετωπιστεί με επιείκεια, ενώ ένας άλλος, που ήταν πλούσιος και έκλεβε από απληστία, θεωρούνταν πιο άδικος και μπορούσε να έχει μεγαλύτερη ποινή. Μέσα από αυτή την αντίληψη φαίνεται ότι οι Ρωμαίοι προσπαθούσαν να εξετάζουν όχι μόνο την πράξη αλλά και την πρόθεση του ανθρώπου. Η δικαιοσύνη, επομένως, δεν ήταν κάτι μηχανικό ή απόλυτο, αλλά μια προσπάθεια κατανόησης της ανθρώπινης φύσης.

Αυτή η αντίληψη δείχνει ότι οι Ρωμαίοι είχαν καταλάβει πως οι άνθρωποι δεν είναι όλοι ίδιοι ούτε ζουν κάτω από τις ίδιες συνθήκες. Η δικαιοσύνη, σύμφωνα με τη ρωμαϊκή σκέψη, δεν σήμαινε απλή ισότητα αλλά ισορροπία. Ένα παιδί, ένας ηλικιωμένος, ένας φτωχός ή ένας στρατιώτης είχαν διαφορετικές ανάγκες και διαφορετικές ευθύνες μέσα στην κοινωνία. Έτσι, ο νόμος έπρεπε να προσαρμόζεται στην πραγματικότητα της ανθρώπινης ζωής και όχι να εφαρμόζεται με τυφλό τρόπο. Ίσως γι' αυτό το ρωμαϊκό δίκαιο επηρέασε τόσο βαθιά τα μεταγενέστερα νομικά συστήματα.

Παράλληλα, το ρωμαϊκό δίκαιο έδωσε μεγάλη σημασία στην έννοια της ευθύνης και του καθήκοντος. Ο πολίτης δεν είχε μόνο δικαιώματα αλλά και υποχρεώσεις απέναντι στην κοινωνία και την πολιτεία. Οι Ρωμαίοι πίστευαν ότι μια κοινωνία δεν μπορεί να επιβιώσει όταν οι άνθρωποι σκέφτονται μόνο το προσωπικό τους συμφέρον. Για αυτόν τον λόγο, ο

Άγαλμα του Ρωμαίου νομομαθή Δομίτιου Ουλπιανού, Μέγαρο της Δικαιοσύνης, Βρυξέλλες.

νόμος λειτουργούσε και ως παιδαγωγικό μέσο, προσπαθώντας να καλλιεργήσει στους πολίτες την πειθαρχία, τον σεβασμό και την αίσθηση της κοινής ευθύνης. Μέσα από τους νόμους τους προσπάθησαν να δημιουργήσουν έναν άνθρωπο που να λειτουργεί όχι μόνο για τον εαυτό του αλλά και για το σύνολο.

Η αντίληψη αυτή συνδέεται με τη ρωμαϊκή ιδέα της αρετής και της πειθαρχίας. Ο καλός πολίτης έπρεπε να ελέγχει τα πάθη του και να υπηρετεί το κοινό καλό. Για τους Ρωμαίους, η ελευθερία δεν σήμαινε ότι ο άνθρωπος μπορεί να κάνει ό,τι θέλει, αλλά ότι μπορεί να ζει μέσα σε μία οργανωμένη κοινωνία όπου όλοι σέβονται τους ίδιους κανόνες. Γι' αυτό και θεωρούσαν ότι η τήρηση των νόμων ήταν ένδειξη πολιτισμού και όχι αδυναμίας.

Ωστόσο, όσο προοδευτικό και αν ήταν το ρωμαϊκό δίκαιο για την εποχή του, δεν έπαψε να έχει και μεγάλες αντιφάσεις. Η σημαντικότερη από αυτές ήταν η ύπαρξη της δουλείας. Στην αρχαία Ρώμη οι δούλοι αποτελούσαν ένα μεγάλο μέρος της κοινωνίας και της οικονομίας. Εργάζονταν στα χωράφια, στα σπίτια, στα ορυχεία και στις δημόσιες υπηρεσίες, στηρίζοντας ουσιαστικά ολόκληρη τη λειτουργία της αυτοκρατορίας. Για πολλούς Ρωμαίους η δουλεία θεωρούνταν ένα αναγκαίο στοιχείο της κοινωνικής τάξης και όχι κάτι παράξενο ή ανήθικο.

Το γεγονός αυτό δημιουργεί έναν έντονο φιλοσοφικό προβληματισμό. Πώς μπορεί μία κοινωνία που μιλά για δικαιοσύνη να βασίζεται ταυτόχρονα στην ανελευθερία άλλων ανθρώπων; Ίσως όμως αυτή η αντίφαση να δείχνει ότι κάθε εποχή αντιλαμβάνεται διαφορετικά τις έννοιες της ηθικής και της δικαιοσύνης. Οι Ρωμαίοι προσπάθησαν να δημιουργήσουν μια οργανωμένη κοινωνία σύμφωνα με τα δεδομένα της εποχής τους, χωρίς όμως να έχουν φτάσει ακόμη στην ιδέα της απόλυτης ισότητας όλων των ανθρώπων. Παρ' όλα αυτά, ακόμη και μέσα σε αυτό το σύστημα εμφανίστηκαν σταδιακά κάποιες μορφές προστασίας των δούλων, γεγονός που δείχνει ότι η ανθρώπινη συνείδηση εξελισσόταν με τον χρόνο.

Ένα ακόμη σημαντικό στοιχείο του ρωμαϊκού δικαίου ήταν η σημασία που έδινε στη λογική και στη συστηματική σκέψη. Οι Ρωμαίοι νομομαθείς δεν αντιμετώπιζαν τον νόμο σαν μια τυχαία διαταγή ενός ηγεμόνα αλλά σαν κάτι που έπρεπε

να βασίζεται στη σκέψη, στην ανάλυση και στην εμπειρία. Προσπαθούσαν να οργανώσουν τους νόμους με τρόπο σαφή ώστε να εφαρμόζονται δίκαια σε όλους τους πολίτες. Με αυτόν τον τρόπο το δίκαιο άρχισε να μοιάζει περισσότερο με επιστήμη παρά με απλή εξουσία. Αυτή η λογική προσέγγιση επηρέασε αργότερα σχεδόν όλα τα ευρωπαϊκά νομικά συστήματα και έγινε η βάση για πολλές σύγχρονες αντιλήψεις περί δικαιοσύνης.

Η επιρροή του ρωμαϊκού δικαίου φτάνει μέχρι και τη σημερινή εποχή. Πολλές αρχές που θεωρούμε αυτονόητες, όπως η αξία των συμβολαίων, η προστασία της ιδιοκτησίας, η σημασία της μαρτυρίας και η ανάγκη ύπαρξης νόμων που ισχύουν για όλους, προέρχονται από τη ρωμαϊκή νομική σκέψη. Ακόμη και σήμερα, τα δικαστήρια και τα συντάγματα πολλών κρατών βασίζονται σε ιδέες που γεννήθηκαν πριν από χιλιάδες χρόνια στη Ρώμη. Αυτό δείχνει πόσο βαθιά επηρέασε ο ρωμαϊκός πολιτισμός τον σύγχρονο κόσμο.

Τελικά, το ρωμαϊκό δίκαιο δεν αποτελεί απλώς ένα ιστορικό μνημείο αλλά μία βαθιά φιλοσοφική προσπάθεια του ανθρώπου να βρει ισορροπία ανάμεσα στην ελευθερία και την τάξη. Οι Ρωμαίοι κατάλαβαν ότι χωρίς νόμους η κοινωνία οδηγείται στο χάος, αλλά και ότι οι νόμοι χωρίς δικαιοσύνη χάνουν την αξία τους. Μέσα από τις επιτυχίες αλλά και τις αντιφάσεις του, το ρωμαϊκό δίκαιο μας θυμίζει ότι η δικαιοσύνη δεν είναι κάτι απόλυτο και τέλει, αλλά μια συνεχής προσπάθεια του ανθρώπου να γίνει πιο σοφός, πιο δίκαιος και πιο ανθρώπινος.

Σημείωση:

*«... suum cuique tribuere»

Η πλήρης φράση του Ρωμαίου νομικού Δομίτιου Ουλπιανού, η οποία περιλαμβάνεται στον Πανδέκτη του Ιουστινιανού, είναι:

«*Luris praecepta sunt haec: honeste vivere, alterum non laedere, suum cuique tribuere*».

«Οι κανόνες του δικαίου είναι αυτοί: να ζεις εντίμως, να μην βλάπτεις τον άλλον, να δίνεις στον καθένα ό,τι δικαιούται».

Ο Ουλπιανός έθεσε με αυτά τα τρία παραγγέλματα, τα απόλυτα θεμέλια της ανθρώπινης συμβίωσης και της έννομης τάξης.

Οι Εστιάδες (Vestal Virgins) ήταν οι ιέρειες της θεάς Vesta, της ρωμαϊκής θεότητας της εστίας και προστάτιδας του κράτους και του ρωμαϊκού οίκου. Η επίσημη ονομασία της θεάς, Vesta Publica Populi Romani Quiritium, υπογράμμιζε τον δημόσιο και πολιτειακό χαρακτήρα της λατρείας της.

Η σημασία των Εστιάδων στη ρωμαϊκή κοινωνία ήταν τεράστια, καθώς θεωρούνταν οι ζωντανές εγγυήσεις της ασφάλειας και της συνέχειας της Ρώμης. Ο ποιητής Οράτιος αποτυπώνει εύγλωττα αυτή την αντίληψη γράφοντας ότι όσο ο Μέγας Ποντίφικας και η «σιωπηλή παρθένος» ανεβαίνουν στο Καπιτώλιο, η αιωνιότητα της Ρώμης παραμένει εξασφαλισμένη.

Μυθολογικές και ιστορικές απαρχές

Οι Εστιάδες συνδέονται στενά με τον ιδρυτικό μύθο της Ρώμης. Η Ρέα Σίλβια, μητέρα των δίδυμων ιδρυτών της πόλης, Ρωμύλου και Ρώμου, είχε εξαναγκαστεί να γίνει ιέρεια της Εστίας πριν γεννήσει τα παιδιά του θεού Άρη.

Σύμφωνα με τη ρωμαϊκή παράδοση, ο βασιλιάς Νουμάς Πομπίλιος (Numa Pompilius), τον 6ο αιώνα π.Χ., οργάνωσε τον θεσμό των Εστιάδων και εγκατέστησε τις ιέρειες στο Atrium Vestae, τον κοινοβιακό οίκο τους, ο οποίος βρισκόταν στο κέντρο της Ρώμης, κοντά στη Ρωμαϊκή Αγορά και στους πρόποδες του Παλατίνου λόφου.

Το σώμα των Εστιάδων αποτελούνταν από έξι ιέρειες που συγκροτούσαν το Collegium Vestalium. Επικεφαλής τους ήταν η Αρχιέρεια (Vestalis Maxima ή Virgo Maxima).

Καθήκοντα και αποστολή

Κύρια αποστολή των Εστιάδων ήταν η διατήρηση της ιερής φωτιάς στον ναό της Vesta. Η φωτιά αυτή συμβόλιζε τη ζωή και τη διαρκή ύπαρξη της Ρώμης. Η κατάσβεσή της θεωρούνταν δυσοίωνα σημάδι και συνεπαγόταν αυστηρές ποινές για τις υπεύθυνες ιέρειες.

Εκτός από τη φροντίδα της ιερής φλόγας, οι Εστιάδες:

Φύλασσαν ιερά κειμήλια στο άδυτο του ναού, όπου επιτρεπόταν η είσοδος μόνο στις ίδιες και στον Μέγα Ποντίφικα.

Προστάτευαν το Παλλάδιο, το ξόανο της Αθηνάς που, σύμφωνα με την παράδοση, είχε μεταφέρει ο Αινείας από την Τροία.

Εκτελούσαν τελετουργικούς καθαρισμούς και παρασκεύαζαν το mola salsa, ιερό μείγμα αλευριού και νερού που χρησιμοποιούνταν για τον καθαγιασμό των θυσιών.

Συμμετείχαν σε δημόσιες θρησκευτικές τελετές, οι οποίες θεωρούνταν απαραίτητες για την ευημερία του κράτους.

Για τους Ρωμαίους, οι Εστιάδες αποτελούσαν την ενσάρκωση της ιερότητας (sacrosanctitas) και λειτουργούσαν ως συνδετικός κρίκος ανάμεσα στους θεούς και την πολιτεία.

Τα ιδιαίτερα προνόμιά τους

Παρά το γεγονός ότι η ρωμαϊκή κοινωνία ήταν έντονα ανδροκρατούμενη, οι Εστιάδες απολάμβαναν μοναδικά προνόμια. Μετακινούνταν με πολυτελές κρατικό φορείο, συνοδευόμενες από ραβδούχο. Ακόμη και οι ανώτατοι άρχοντες, όπως οι Ύπατοι και οι Πραίτορες, όφειλαν να τους παραχωρούν προτεραιότητα και να αποδίδουν τιμές κατά τη διέλευσή τους.

Επιπλέον:

Κατείχαν τιμητικές θέσεις στα δημόσια θεάματα.

Μπορούσαν να παρέμβουν υπέρ πολιτών που κινδύνευαν από διώξεις ή ακόμη και να εξασφαλίσουν χάρη σε καταδικασμένους.

Δεν υποχρεώνονταν να ορκίζονται στα δικαστήρια, καθώς ο λόγος τους θεωρούνταν ιερός.

Φύλασσαν διαθήκες αυτοκρατόρων και επισήμων, καθώς και σημαντικά δημόσια έγγραφα.

Τα προνόμια αυτά τις καθιστούσαν ιδιαίτερα ισχυρές προσωπικότητες μέσα στη ρωμαϊκή κοινωνία.

Η επιλογή των Εστιάδων: Η τελετή της *Capitio*

Η διαδικασία επιλογής μιας νέας Εστιάδας ονομαζόταν *Capitio*. Ο Μέγας Ποντίφικας επέλεγε με κλήρωση ένα κορίτσι ανάμεσα σε είκοσι υποψήφιες και το οδηγούσε δημόσια στον οίκο των Εστιάδων.

Οι υποψήφιες έπρεπε:

Να είναι ηλικίας από έξι έως δέκα ετών.

Να έχουν και τους δύο γονείς εν ζωή.

Να προέρχονται από οικογένεια Ρωμαίων πολιτών.

Να είναι σωματικά αρτιμελείς και με καθαρή εκφορά λόγου.

Αρχικά οι Εστιάδες προέρχονταν αποκλειστικά από οικογένειες πατρικίων, ενώ αργότερα έγιναν δεκτές και κόρες πληβείων. Μετά την ένταξή τους στο σώμα, οι Εστιάδες απαλλάσσονταν από την πατρική εξουσία (*patria potestas*) και αποκτούσαν πρωτοφανή για γυναίκες της εποχής νομική αυτονομία. Μπορούσαν να διαχειρίζονται την περιουσία τους και να συνάπτουν δικαιοπραξίες χωρίς την κηδεμονία άνδρα.

Η θητεία τους διαρκούσε τριάντα χρόνια:

Τα πρώτα δέκα ήταν περίοδος εκπαίδευσης.

Τα επόμενα δέκα ασκούσαν πλήρως τα καθήκοντά τους.

Τα τελευταία δέκα εκπαιδεύαν τις νεότερες ιέρειες.

Μετά τη λήξη της θητείας τους μπορούσαν να αποσυρθούν με ισόβια σύνταξη και διατήρηση των περισσότερων τιμών τους ή, εφόσον το επιθυμούσαν, να παντρευτούν.

Η απαίτηση της παρθενίας

Η παρθενία αποτελούσε βασική προϋπόθεση της ιδιότητάς τους. Οι Εστιάδες φορούσαν τη stola, το ένδυμα των παντρεμένων Ρωμαίων γυναικών, ενώ το κεφάλι τους παρέμενε πάντοτε καλυμμένο, συμβολίζοντας την «παρθένα νύφη» της πόλης. Για τους Ρωμαίους, η αγνότητά τους είχε βαθύ συμβολικό χαρακτήρα. Το σώμα της Εστιάδας ταυτιζόταν με το ίδιο το σώμα της Ρώμης· όσο η παρθένος παρέμενε αγνή, τόσο και η πόλη θεωρούνταν προστατευμένη από εσωτερικούς και εξωτερικούς κινδύνους.

Δίκες και ποινές

Η παραβίαση του όρκου αγνότητας θεωρούνταν εξαιρετικά σοβαρό αδίκημα και αντιμετωπιζόταν ως μορφή εσχάτης προδοσίας. Οι υποθέσεις εξετάζονταν από το κολλέγιο των Ποντιφικών και η κατηγορία ήταν το crimen incesti. Αν η Εστιάδα κρινόταν ένοχη, η ποινή ήταν ιδιαίτερα σκληρή. Κατά τους μεταγενέστερους χρόνους, η καταδικασμένη ιέρεια οδηγούνταν σε υπόγειο θάλαμο όπου ενταφιαζόταν ζωντανή. Η πρακτική αυτή επιλέχθηκε επειδή θεωρούνταν αδιανόητο

να χυθεί το αίμα μιας ιέρειας. Ο άνδρας που εμπλεκόταν στην υπόθεση τιμωρούνταν με δημόσιο μαστίγωμα μέχρι θανάτου.

Ωστόσο, η ιστορία διασώζει και περιπτώσεις Εστιάδων που απέδειξαν την αθωότητά τους. Χαρακτηριστικά παραδείγματα είναι η Τουτσία, η οποία, σύμφωνα με την παράδοση, μετέφερε νερό από τον Τίβερη μέσα σε κόσκινο, και η Αιμιλία, η οποία πέτυχε θαυματουργή αναζωπύρωση της ιερής φωτιάς.

Το τέλος του θεσμού

Ο θεσμός των Εστιάδων έφτασε στο τέλος του στα τέλη του 4ου αιώνα μ.Χ., όταν η Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία στράφηκε οριστικά προς τον χριστιανισμό. Το 382 μ.Χ. ο αυτοκράτορας Γρατιανός διέκοψε την κρατική χρηματοδότηση των παραδοσιακών λατρειών και απαρνήθηκε τον τίτλο του Μέγα Ποντίφικα. Λίγα χρόνια αργότερα, το 394 μ.Χ., ο αυτοκράτορας Θεοδόσιος διέταξε το κλείσιμο του ναού της Vesta, το σβήσιμο της ιερής φωτιάς και τη διάλυση του οίκου των Εστιάδων.

Έτσι τερματίστηκε ένας θεσμός που είχε διαρκέσει περίπου μία χιλιετία και είχε συνδεθεί όσο λίγοι με την ίδια την ταυτότητα της Ρώμης. Σύμφωνα με τις ιστορικές πηγές, έχουν διασωθεί τα ονόματα εξήντα πέντε Εστιάδων.

Βιβλιογραφία

- Τζαμτζής Ι. – Αντωνόπουλος Π., Εστιάδες Παρθένοι: οι γυναίκες-σύμβολα της ασφάλειας του κράτους, στο Αρετήν την καλλίστην, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα–Θεσσαλονίκη, 2021, σσ. 229–248.
- Διονύσιος Αλικαρνασσεύς, Ρωμαϊκή Αρχαιολογία, Εκδόσεις Κάκτος, 2003.
- Οράτιος, Ωδές, Εκδόσεις Εστία, 2012.
- Olympia.gr – «Ποιες ήταν οι ιέρειες παρθένες της αρχαίας Ρώμης

Η Νέα Ακρόπολη πραγματοποιεί δράσεις για τη Φιλοσοφία, τον Πολιτισμό και τον Εθελοντισμό, προσφέροντας ουσιαστικές επιλογές και καλύπτοντας όλους όσοι επιθυμούν να φέρουν στη ζωή τους μια εσωτερική αναγέννηση.

ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ

Εισαγωγικό σεμινάριο Εσωτερικής Φιλοσοφίας και Εσωτερικής Ψυχολογίας • Ανοιχτές συζητήσεις για τη Φιλοσοφία • Διαλέξεις, σε συνεργασία με χώρους πολιτισμού, για την Παγκόσμια Ημέρα Φιλοσοφίας υπό την αιγίδα της UNESCO

ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ

Επισκέψεις σε μουσεία, αρχαιολογικούς χώρους • Θεατρικά δρώμενα • Μουσικές θεματικές βραδιές • Δημιουργικά εργαστήρια: αρχαιολογικών αντιγράφων, πυρογραφίας, ζωγραφικής • Εκδοτική δραστηριότητα βιβλίων εσωτερισμού και φιλοσοφίας • Αθλητική δραστηριότητα: αθλητικοί αγώνες, τουρνουά, φιλοσοφικές πολεμικές τέχνες • Ομάδες ανάγνωσης και ανταλλαγής βιβλίων (Booksharing – Booklab)

ΕΘΕΛΟΝΤΙΣΜΟΣ

Οικολογικές πρωτοβουλίες για τη φροντίδα πάρκων, δασών, παραλιών • Κοινωνικές πρωτοβουλίες στήριξης ευπαθών ομάδων και προσφοράς • Αντιμετώπιση εκτάκτων αναγκών και φυσικών καταστροφών • Σεμινάρια για την ανάπτυξη της εθελοντικής συνείδησης • Δίκτυο ανταλλακτικής και εναλλακτικής οικονομίας • Ετήσια Πανελλήνια Πορτή Εθελοντισμού, με συμμετοχή τοπικών και διεθνών εθελοντικών οργανισμών (Κίνηση Φορέων Εθελοντισμού)

Αθήνα, 210 8231301

Αμπελόκηποι, 6972897158

Αιγάλεω, 698 185 8033, 6982243869

Καλλιθέα, 216 7007072

Πειραιάς, 211 4025482, 6937369212

Θεσσαλονίκη (κέντρο), 2310-285020

Θεσσαλονίκη (ανατολικά), 6972001832

Θεσσαλονίκη (δυτικά), 2315110456

Ηράκλειο, 6981888493

Ρέθυμνο, 28310 52884

Χανιά, 2821023189

Πάτρα 2610006923, 6976925334

ΣΤΟ ΕΠΟΜΕΝΟ ΤΕΥΧΟΣ

Τα Μοναστήρια του Θιβέτ

- Ο Διαμαντένιος Δρόμος του Βουδισμού
- Ο Μύθος και η Ιστορία των Δαλάι Λάμα
- Τεχνικές Διαλογισμού

Socialize

philosophically

βρείτε τις εκδόσεις
μας ηλεκτρονικά
στο scribd.com

Ενημέρωση
Διαγωνισμοί
Short films and
spots for thinking
Φωτογραφίες
Ρητά for sharing

www.nea-acropoli.gr

www.nea-acropoli-athens.gr

www.nea-acropoli-thes.gr

ζήσε με την

ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ

ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΟ ΣΕΜΙΝΑΡΙΟ

Ποιος είμαι;

Από πού έρχομαι;

Πού πηγαίνω;

Οι απαντήσεις
θα αναζητηθούν
στους:

Πλάτωνα

Αριστοτέλης

Μπαγκαβάτ Γκίτα

Βούδας

Κομφούκιος

Θιβέτ

Αίγυπτος

Πλωτίνος

Στωικοί

Διάρκεια:

20 συναντήσεις

Ενάρξεις: κάθε μήνα στα κέντρα της Νέας Ακρόπολης στην Ελλάδα

ISSN 2944-9367

9 772944 936004